

КОРОНИ ЗА РАЗБОЙНИЦИ

Връзка и отношение между социалния термин „ḥabiru“ от Бронзовата и етнонима „евреи“ от Ранножелязната епохи в Близкия Изток

Етимология, история на проблема и актуален академичен консенсус. Промяна на значението: причини и обстоятелства.

1. Феноменът „хабиру“ („хапиру“)

В средата на 30-те години на миналия век британският археолог сър Леонард Уули¹ открива при разкопките на Алалах² сред руините на местния храм интересна статуя от твърд бял камък, която впоследствие се озовава в колекцията на Британския музей. Статуята е покрита с клинописен текст на акадски език, който обезсмъртява името на един успешен авантюрист, станал цар на града и основател на нова династия - Идрими (XV в. пр. н.е.). В автобиографията си той разказва, че е син на царя на Ямхад³ Илим-Илима, но е прогонен от родината заедно със семейството си. Получава убежище първоначално в Емар⁴, а впоследствие в „град Амия... в земята на Ханаан“⁵, където намира сънародници и прекарва седем години сред „хабиру“⁶. Периодът е използван за натрупване на власт и влияние, строеж на кораби и наемане на местни войски⁷. След изтичането на този срок Идрими заедно с братята си напада Алалах по суша и море, превзема го и се възцарява там, като се обвързва с васална клетва за вярност към царя на Митани, Баратарна⁸. Основаната от него династия е продължена от сина му Никме-Епук и внука му Илим-Илима II⁹ до превземането на Алалах от хетския цар Шупилулиума I¹⁰.

¹ Леонард Уули (1880-1960) е известен британски археолог. Най-важните му разкопки са тези в Ур, във връзка с които е първият, представил концепцията за библейския „потоп“ като локално наводнение в Долна Месопотамия, оставило незаличима следа във фольклора на местните жители. Освен там, той провежда проучвания и в Нубия (Бухен, Караног), Кархемъш (Сирия) и Тел ел Амарна (Египет).

² Алалах или Алахтум, под което име (XIX в. пр. н.е.) е известен в архивите от Мари: днешният Тел Атчана близо до гр. Антакия в югоизточната турска провинция Хатай на сирийската граница. Основан е ок. XXI в. пр. н.е., а краят му настъпва през XII в. пр. н.е. с нашествието на „морските народи“. През по-голямата част от съществуването си е във васална зависимост или провинция на Ямхад, Митани и Хетската империя.

³ Ямхад е сирийска държава със столица Алепо (Халаб). Основана е в края на XIX в. пр. н.е., а към средата на следващия век владее по-голямата част от Сирия. През XVI в. пр. н.е. в опустошена от хетите, после попада под властта на Митани.

⁴ BM 130738: 1-12.

⁵ BM 130738: 19-20.

⁶ BM 130738: 27.

⁷ BM 130738: 30-41.

⁸ BM 130738: 42-59. Баратарна, Параштатар или Шауштатар (XV в. пр. н.е.) е цар на Митани, който е най-известен с разграбването на Ашур при управлението на Нур-Или (1466-1454).

⁹ Cambridge Ancient History, II, 1, 2006, pp. 433-519.

¹⁰ Шупилулиума I (ок. 1380-1346 г. пр. н.е. средна хронология; ок. 1344-1322 г. пр. н.е. – къса хронология) е един от големите хетски държавници и дипломати. Успешно разширява държавата в Сирия и района на Ефрат за сметка на Египет. Почти успява да ожени сина си Зананза за овдовяла съпруга на фараон през смутното време след смъртта на Ехнатон: вероятно Нефертити, Меритатон, съпруга на Сменхкаре (ок. 1327-1323 г. пр. н.е.) или Анхесенпаатон, жена на Тутанкамон (ок. 1334-1325 г. или 1333-1323 г. пр. н.е.). Успешен комплот на фараона Ейе (или Ай, ок. 1327-1323 или 1323-1319 г. пр. н.е.) обаче ликвидира кандидат-жениха и причинява дипломатически скандал. Умира от епидемия, донесена от египетски пленници.

Фиг. 1: Статуята на Идрими (BM 130738), цар на Алалах в Британския музей.

Разказът за приключенията на Идрими е особено любопитен със споменаването на тайнствените „хабиру“¹¹ или „хапиру“¹² – едно име, известно най-вече от многобройни клинописни текстове в Месопотамия, Анатолия, Сирия-Палестина и дори Египет през почти цялото второ хилядолетие пр. н.е. (Бронзовата епоха). Както ще видим по-долу, Амия, където Идрими набира военния си контингент, е един от центровете на хабиру в района през този период. Кои са тези хора и каква е ролята им в историята? Това е един от въпросите, около които сред специалистите се разгаря ожесточен дебат в продължение на около век.

Името хабиру е извеждано понякога етимологически от „(х)апиру“ със значение „мръсен, прахен“¹³ от семитското ‘PR – „прах“ (евр.; сир.; арам.; араб.) но това предположение следва да се приеме за погрешно. Най-удачната хипотеза предлага етимология идваща от вероятно западносемитския глагол ḥabāru¹⁴: „преминавам през/отвъд, прекосявам, пресичам“ оттам „премествам се, преселвам се, емигрирам, избягвам“ откъдето названието е заимствано и в египетския. В този смисъл хабиру означава „беглеци, пришълци, скитници“¹⁵ и трябва да се съгласим с датския

¹¹ Изписвани клинописно като SA.GAZ: (𒊕𒄣𒀭), по-рядко като KU₆-KAŠ-RU (𒀭𒄣𒀭), съответно на произнасянето на името. Най-ранните упоменавания са твърде древни – датират от Ранния династичен период в Шумер (XXVI-XXIII в. пр. н.е. – MSL XII, 19a, 153), Акадската империя (XXIV-XXII в. пр. н.е. – Iraq VII, 66, pl. 5); III династия на Ур (XXII-XXI в. пр. н.е. : TCS I, 13, 6, 4; ITT II/1, 3959, 2, pl 55).

¹² Ḥabiru (SA.GAZ) се среща в клинописните текстове, а ‘apṛ (хапиру) – в египетските. Засвидетелствани са достатъчно примери за преминаване на семитското b в p при египетския, включително при географски имена, напр. Gebal (Gubla) = Kepan, Dibon=Tipuna, Debir=Depir, Ubi=Upi, Saḥbina (топоним в хетски текст) = Saḥpina и др. (вж. Jack - New Light, 1940, p. 100).

¹³ Borger, Das Problem der ‘apīru, 1958, s. 130; Loretz, Habiru-Hebräer, 1984, ss. 85 n. 20, 239-240; Weippert, The Settlement, 1971, p. 80 – „не може да бъде включена по никакъв очевиден начин в семантичния обхват... на думата“; Rainey - Review of Habiru-Hebräer, 1987, p. 541; Rainey, Who Were the Early Israelites, 2008, p. 51. Обзор на други по-малко правдоподобни теории вж. в Loretz, Habiru-Hebräer, 1984, ss. 237-242.

¹⁴ Bottero, Ḥabiru, 1972-1975, p. 23, col. 2: “BR: passer, outrepasser, passer la frontière”; Lemche, Hebrew, 1979, p. 1; Loretz, Habiru-Hebräer 1984, s. 243, 246; Na’aman, Ḥabiru and Hebrews, 1986, p. 274, n. 16 (по Maurice Birot, Lettres de Yaqqim-Addu, gouverneur de Sagarārum (ARM XIV, 50; 72), Paris, 1976, p. 228); Lewy, Ḥabirū and Hebrews, 1939, p. 604; Davies, Joppa, 2003, p. 64; de Vaux, Historia Antigua de Israel, I; p. 123. Вж и превода на текста от Мари ARMT XIV, 50, 14 ah-bu-ur-ma в LAPO XVII: “емигрирах” (превод на Жан-Мари Дюран).

¹⁵ вж. Black et al., A concise dictionary of Akkadian, 2000, 106: ḥāpiru(m) "(class of) vagrant".

изследовател Нилс Петер Лемче¹⁶, че „това е определено най-правдоподобното етимологично обяснение“¹⁷.

Най- разпространеното клинописно обозначение на хабиру е шумерограмата SA.GAZ¹⁸: „убиец, главорез“. По-късното, класическо акадско произношение на думата е *habbātu* вече с разширено значение: освен „убиец“ то включва „бандит, грабител, крадец“, превръщайки се в стандартно название за разбойници по пътищата¹⁹. В Угарит²⁰, където се използва клинописна азбучна писменост, те са [x]апирум (‘aprm²¹) в мн.ч. Угаритската епиграфика дава и една от добрите илюстрации на етимологията, предлагайки посочения глагол със значение „преминавам, излизам, надхвърлям [определена граница или стойност]“ и в двете форми – както ‘abr, така и ‘apr²². Тази категория население е упомената многократно в различни паметници от най-различни места в региона на Плодородния полумесец²³ през периода XVIII-XII в. пр. н.е. Споменаванията изобилстват с красноречиви описания, от които можем да получим пълна и адекватна представа какво представлява тя. Например в кореспонденцията от Амарна²⁴ (XIV в. пр. н.е.), когато с отслабването на египетския контрол върху имперската провинция в Леванта броят и ефектът на тези шайки от скитащи бандити нарастват неимоверно, те се споменават изключително често²⁵.

¹⁶ Нилс Петер Лемче (р. 1945) е датски теолог и библеист, преподавател в Копенхагенския университет. Представител на т. нар. Копенхагенска школа на „библейския минимализъм“, т. нар. „минималистка (Копенхагенска) школа“, която свежда до минимум историческата стойност на библиейския наратив, опирайки се за реконструиране историята на древните евреи основно от една страна на данните на археологията и точните науки, а от друга, на антропологията и сходни социологически дисциплини. Приносът на това направление за дисекцията и критичното осмисляне на библиейските текстове е значима и безспорна. Често обаче представителите ѝ демонстрират последователен идеологически продиктуван хиперкритицизъм.

¹⁷ Lemche, Hebrew, 1979, p. 1.

¹⁸ Първоначално SAG.GAZ от SAG (глава) и GAZ (смазвам, съкрушавам, смачквам, убивам, коля) оттам в арх. акад. šaggāšu(m) - Bottero, Habiru, 1972-1975, s. 23, col. 1-2; Davies, Joppa, 2003, p. 64; Delitzsch - Sumerisches Glossar, 1914, ss. 84, 230; Foxvog, Elementary Sumerian, 2010, pp. 18, 45; Halloran, Sumerian Lexicon, 2018, pp. 28, 49.

¹⁹ Bottero, Habiru, 1972-1975, s. 23, col. 1-2; Weippert, The Settlement, 1971, p. 64; Black et al., A concise dictionary of Akkadian, 2000, p. 99; Langdon - The Habiru and the Hebrews, 1920, p. 327: порешно превеждайки „войник“ като „легална военна професия“; de Vaux, Historia Antigua de Israel, I; p. 123; Loretz, Habiru-Hebräer, 1984, s. 243, 246.

²⁰ Угарит, дн. Рас Шамра до Латакия в Сирия е западносемитски град – държава и важно търговско пристанище на средиземноморското крайбрежие. Контролира търговията между Месопотамия, Сирия, Египет и медните рудници в Кипър. Разцветът му е през XIV в. пр. н.е., а е унищожен от „морските народи“ през XII в. пр. н.е. Оцелелите архиви на царският дворец са важен корпус автентични паметници за миналото на региона и демонстрират отчетлива връзка с библиейската митология.

²¹ RS 1603 (= PRU III, 3): 5-6; 1799 (= PRU VI, 112): 5; 10045: 1; 11724; 11790: 7; 11848: 12; 15109 (=PRU III, 102): 54; 16364: A7; 17232 (= PRU IV, 239): 2; 17238 (= PRU IV, 107): 7, 16; 17341 (= PRU IV, 161): 3'; 7'; 17349 B (= PRU IV, 87): 9'; 18148 (= PRU V, 88): A7; 19101 (= PRU IV, 287 s.): 16'.

²² ‘abr - KTU 1.3:VI, 7-8; 1.4: VII, 7; ‘apr - KTU 2.71: 12.

²³ Благоприятният за земеделие район образуван от долините на Нил, Тигър и Ефрат и района на Средиземноморското крайбрежие на Сирия-Палестина, рязко контрастиращ с околните пустинни и полупустинни райони на Сахара, Арабия и Западен Иран. Наричан е с право „люлка на цивилизацията“.

²⁴ Архивът от Амарна (древната столица Ахетатон) е царска кореспонденция на акадски език (международният от онова време) между египетските фараони Аменхотеп III (ок. 1391-1353 г. пр. н.е.) и Аменхотеп IV (фараонът-„еретик“ Ехнатон: ок. 1353-1336 г. пр. н.е.) и различни повече или по-малко значими владетели от Близкия Изток.

²⁵ EA 67 (= VAT 1591): 17; EA 68 (= VAT 1239): 18; EA 72 (= VAT 1722) :32; EA 74 (=BM 29795) :14; EA 75 (= C 4757/12191):10; EA 85 (= VAT 1626) : 78; EA 94 (= C 4756) : 78; EA 108 (= VAT 345) : 62; EA 112 (= VAT 1664) : 46; EA 113 (= C 4753) : 25; EA 146 (= VAT 1871) : 22; EA 179 (= VAT 1703) : 22; EA 189 (= VAT 336) : v. 11; 17; EA 286 (= VAT 1642) : 19; EA 298 (= BM 29833) : 27; EA 117 (= VAT 350) : 94; EA 366 (= AO 7096) : 11-21 и др.

Основна черта на хабиру е тяхната извънсистемност, доброволна или насилствена откъснатост от установените трайни социални структури и връзки. В този смисъл най-подходящото определение, което могат да им дадат техните врагове и жертви е „бездомно куче“²⁶. Тъй като са извън закона, единственият, но и предпочитан от тях начин да изкарват прехраната си е грабежът. Така в доклада на един чиновник до Ехнатон се разказва за „търговци от Египет, нападнати от хапиру“²⁷. Също показателно е повествованието за превземането на гр. Йопа²⁸ от египетския генерал Джехути, служил при великия фараон-военачалник от XVIII династия на Новото царство, Тутмос III²⁹. Там в любопитен епизод генералът се разпорежда воини марианну³⁰ да доведат конете и да им се даде зоб, за да не бъдат отвлечени от местни хапиру³¹. В т. нар. Стела от Бет Шан³² на Сети I³³ се отбелязва, че хапиру от планината Ярумту са нападнали местните бедуини от района на Рухма³⁴. Подобни проблеми с тези хора имат и в Сирия. Управникът на Захур пише на Зимри-Лим³⁵, цар на Мари³⁶, как „хабиру дойдоха през нощта и завзеха друг град“³⁷.

Много чести са случаите, когато при взаимен интерес тези странстващи разбойници прагматично постъпват на служба при местни владетели, които имат полза да ги използват в борбата за надмощие срещу свои локални съперници, „формирали са истински чуждестранен легион“³⁸. Например Биряваза, цар на Упе (Дамаск) с митанийско потекло пише, че е готов и на разположение да изпълни повелите на Ехнатон заедно „с моите хапиру“³⁹. Услугите им купуват охотно, давайки им убежище, и другите местни владетели: царят на Амуру - Абди-Аширта⁴⁰ и синът му Азиру⁴¹,

²⁶ Риб-Ади, цар на Библос в писмо до Ехнатон: EA 67 (= VAT 1591): 17.

²⁷ EA 313 (= C 4782 / 12228) : 2-6.

²⁸ Днес Яфа, старият град и пристанището на Тел Авив.

²⁹ Тутмос III (ок. 1479-1425 г. пр. н.е.) е най-дълго царувалият (54 г.) и най-войнолюбивият фараон от XVIII династия на Новото царство. Първоначално 22 г. от управлението му са в сянката на неговата мащеха Хатшепсут, която се опитва да го изтика на заден план. След това обаче неуморно извършва цели петнадесет похода в Палестина и Сирия, превръщайки ги в египетска имперска провинция.

³⁰ Марианну е име с индоевропейска терминология. Първоначално означава воин на колесница, като постепенно с термина започва да се обозначава военната аристокрация на царството Митани. Впоследствие терминът губи етническия си оттенък и започва да означава просто съсловие наемни воини принадлежащи към разни народности. В този смисъл се употребява и в египетските текстове.

³¹ BM 10060 (pHarris 500 = ANET 22), v. I, 5.

³² Бет Шан е древен градски център с важно стратегическо значение в Северен Ханаан, в района където се сливат долината на р. Йордан с равнината Йезреел.

³³ Сети I (ок. 1290-1279 г. пр. н.е.) е вторият фараон от XIX династия на египетското Ново царство и баща на великия Рамзес II (ок. 1279-1213 г. пр. н.е.). Произхожда като баща си Рамзес I (ок. 1292-1290 г. пр. н.е.) от средите на военната аристокрация, като възобновява експанзионистката политика на Египет в Леванта, преустановена в смутните времена на Ехнатон и наследниците му.

³⁴ RAM 885 (= BASOR 125, 29; ANET 255; KRI I, 4, 16): 10-11.

³⁵ Зимри-Лим (ок. 1774-1759 г. пр. н.е.) е последният цар на Мари. Участва активно в местната политика, съюзник е на Хамурапи (ок. 1793-1750 г. пр. н.е.) от Вавилон. Последният обаче нарушава договора си с него и нахлува в Мари, като го присъединява към империята си.

³⁶ Мари (дн. Тел Харири на брега на Ефрат, близо до западната сирийска граница с Ирак) е древен град-държава на западните семити в Средна Месопотамия. Съществува между XXIX и XVIII в. пр. н.е., като е един от хегемоните в международните отношения на Месопотамия.

³⁷ BASOR 78:29.

³⁸ Dhorme, Les Habirou et les Hébreux, 1954, p. 261.

³⁹ EA 195 (= C 4761/12230): 27.

⁴⁰ EA 71 (= VAT 1632) :16-22, 28; EA 73 (= BM 29790) :25-33; EA 74 (=BM 29795) : 23-30 (разказ за това как гражданите на споменатия в историята на Идрими град Амия са се присъединили към хапиру в резултат на неговите интриги); EA 76 (= VAT 324) :17-29; EA 79 (= VAT 1634) : 10-13; EA 81 (= VAT 1318) : 12-13; EA 82 (= BM 37648) : 6-9; EA 87 (= BM 29805) : 20-24.

⁴¹ EA 132 (= BM 29801) : 20-21: „Азиру събра всички хапиру“; EA 186 (= VAT 1724) : 12-85.

Аменхотеп, египетски наместник на Тушулту⁴², Лабаю от Сихем⁴³; Абди-Хеба от Йерусалим⁴⁴; владетелите на Азатиу и Кумади⁴⁵; царят на Хасура⁴⁶ и др. Едно от най-ранните споменавания на „хабиру от земята“ е от Мари в Горна Месопотамия, където Машум, служител на царя, вероятно Зимри-Лим, съобщава, че Япах-Адад е укрепил град Залул на Ефрат и се е настанил там с 2000 от тях⁴⁷. В друг текст подчиненият на царя на Мари губернатор на Сагаратум, Яким-Адду наема лидера на група хабиру от Вавилон – Адду-Шарум⁴⁸. Воини-хабиру има и в армията на Хетската империя⁴⁹. Това е един от начините бродягите извън закона да уседнат и да бъдат наново реинтегрирани в местните общества. Такъв успех постига Ами-ибал от Нашер, който се записва на служба като елитен воин в Илансура, района на Мари⁵⁰. Особено ценни за осветляване еманципацията на хабиру чрез самонаемане като слуги при различни господари са текстовете от Нузи⁵¹. Немалък брой от тях споменават как те се договарят да постъпят на работа като прислуга. Така например в един договор⁵² е записано, че „Адад-Раби, хабиру декларира устно, че ще стане слуга на Техиптила, син на Пухишени“ – важен митанийски чиновник (ḫalṣuḫlu – управител на район) в града, наемал много хабиру по различни поводи. В определени случаи е посочено, че те получават храна на държавни разноски⁵³. Когато са вече в положение на слуги и не са достатъчно силни и многобройни за да се защитят, хабиру могат да изпаднат и до положение на обикновени роби, особено жените. Един от документите по този повод⁵⁴ гласи: „Син-Балти, жена-хабиру: тя се задължава да влезе като прислужница в дома на Техиптила. Но ако Син-балти наруши договорката и влезе в друг дом, тогава Техиптила ще извади очите на Син-балти и ще я продаде срещу заплащане.“ Често обаче владетелите прилагат политика на последователни мерки срещу тези маргинални групи, поставяйки ги официално извън закона и правят всичко възможно да ги прогонят от земите си. Така например царят на Угарит тържествено декларира, че няма да прибягва до услугите на хабиру (‘iprm): „Аз, великият цар, няма да ги приема, но ще ги отпратя от земята на Угарит“⁵⁵.

И в Египет хабиру са използвани като слуги, както фараоните гордо изброяват в паметните си надписи. Най-често ги използват за полагане на тежък неквалифициран принудителен труд, независимо дали са били заловени като пленници или като наемници – трудовата повинност за подпомагане мащабни строителни проекти на фараоните е обичайно задължение на армията там. Най-ранните възможни споменавания за хабиру в Египет са йероглифни пояснения към стенописи в гробниците на велможите Пуйемре⁵⁶ (ТТ 39) и Антеф⁵⁷ (ТТ 155) в Тиванския некропол – първата

⁴² EA 185 (= VAT 1725) : 9-75.

⁴³ EA 246 (= VAT 1649) : v. 6-7; EA 254 (= VAT 335) : 33-35; EA 289 (= VAT 1645 + VAT 2709) : 22-24.

⁴⁴ EA 280 (= 4772 / 12213) : 30-33.

⁴⁵ EA 129 (= VAT 1637 + VAT 1638) : 84-89.

⁴⁶ по донос на Аби-Милку от Тир: EA 148 (= C 4765) :41-45).

⁴⁷ ARM II, 131 (= ANET 483), 10-15.

⁴⁸ ARM XIV, 72; 73.

⁴⁹ BM 108584 + 108642 (= HT pl 32): r. X, 3; XXXVII, 3.

⁵⁰ ARM XIV, 50.

⁵¹ Нузи е хуритски град в Северна Месопотамия, който през XV-XIV в. пр. н.е. е част от Митани. Запазените там архиви дават изключително ценна информация за гражданскоправните отношения в региона през този период.

⁵² JEN V, 448: 1-7. Други подобни текстове са: JEN V, 447; 450; 452, 453:1-9; 10-15; 454; 455:1-7; 8—16; 456: 1-8; 4-27; 458; 459; 460; 461; 463; 464; JEN 1023; SMN 2145.

⁵³ SMN 3191; 3199; 3208.

⁵⁴ JEN V 452.

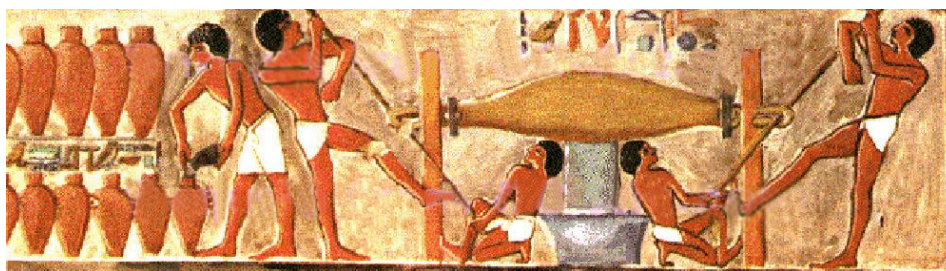
⁵⁵ RS 17.238 (= PRU IV, 108): 17.

⁵⁶ Висш жрец на Амон с титлата „втори пророк“ по време на съвместното царуване на Хатшепсут и Тутмос III (ок. 1481/79-1458 г. пр. н.е.).

⁵⁷ Висш царедворец с титлата „велик глашатай“ също при Хатшепсут и Тутмос III.

половина на XV в. пр. н.е. И на двете сцени предполагаемите хапиру са показани като слуги, които изстискват грозде при производство на вино за господарите си⁵⁸.

Надеждно доказано споменаване обаче имаме в по-късен документ: разказа за победните кампании в Азия на Аменхотеп II⁵⁹, запазен върху стели от Карнак и Мемфис. Там се изброява плячка от заловени пленници, която фараонът води със себе си при триумфалното си завръщане в Мемфис: „127 принцове на Речену, 179 братя на принцове, 3 600 хапиру, живи шасу 15 200, 36 300 хару, 15 070 живи неге, 30 652 техни родственици“⁶⁰. Следват разпореждания за отпускане на зърно за „армията и хапиру, които теглят каменни блокове“ при издигането на пилон⁶¹ и при строежа на храм на Ре (Ра) край Мемфис⁶² по времето на Рамзес II⁶³ и стела от третата година на Рамзес IV⁶⁴ за изпращане на работа в каменните кариери на Уади Хамамат на 5000 войници, 800 хапиру, 2000 храмови работници и 500 квалифицирани майстори⁶⁵.

Фиг. 2: Предполагаме изображение на слуги-хапиру от гробницата на Пуйемре (ТТ 39) в Тиванския некропол. Йероглифният надпис името им е над работниците, изцеждащи гроздето.

За своето разбойническо съществуване хабиру както бандитите от всички времена и места разчитат в голяма степен на съдействието на местното население, чиято благосклонност и лоялност те се стараят да спечелят, представяйки се за негови закрилници и благодетели. Разбира се, както и при легендарния Робин Худ, казаците от ранния им период или балканските хайдути, тази симбиоза не е продиктувана от идейни или идеалистични подбуди, а се основава на съвсем банална изгода – хабиру се нуждаят от местното население в рядко населените селски райони, за да получават

⁵⁸ Изписването на обозначението хапиру ('prw) е архаично-силабическо:, като е модифицирано това на египетския му омоним 'prw със значение „екип, екипаж моряци, бригада работници“, известен от времето на Старото царство. Очевидно чуждата заемка тепърва е навлизнала в египетския език и писарите са търсели начин да предадат непривичното звучене – вж. Säve-Söderbergh, *The 'prw as Vintagers*, 1952, р. 5-6 и финалното му заключение: „'prw и в двете гробици: 155 и 39 са известните 'argm от Угарит = акадските Hariru“ (пак там, р. 7).

⁵⁹ Аменхотеп II (ок. 1427-1401 г. пр. н.е.) от XVIII династия е син на Тутмос III. Не провежда експанзионистка политика за разлика от баща си, а дава на страната така необходимия период на мир за възстановяване след предишните непрестанни военни кампании. Походите му в Палестина са единствено с цел укрепване на имперската власт там. Известен като атлет и стрелец с лък.

⁶⁰ Urk. IV, 1309 (= ANET 247), 1, 29-31.

⁶¹ pLeiden I, 348, r. 6:6.

⁶² pLeiden I, 349, r. 15.

⁶³ Рамзес II (ок. 1279-1213 г. пр. н.е.) от XIX династия е най-успешният владетел след Тутмос III. Не достига границите на неговите завоевания, тъй като при Кадеш е спрял от хетите. Договорът му с царя им Хатушили III (ок. 1267-1237 г. пр. н.е.) се счита за може би най-старият запазен образец от този тип международни документи в историята. Известен е и с монументалните си строежи, макар немалка част от приписваните му да са издигнати от други владетели, а той само сменя имената върху тях. Погрешно е смятан за „фараон на Изхода“, доколкото такова събитие няма място в действителната история.

⁶⁴ Рамзес IV (ок. 1155-1149 г. пр. н.е.) е третият фараон от XX династия на Новото царство. Идва на власт след потушаване бунта дворцова клика целящ да постави на трона брата му Пентаур. Ангажира се със строителни дейности в Карнак и Деир ел Бахри и разширяване на добива в каменните кариери на Уади Хамамат и Серабит ел Хадим.

⁶⁵ MIFAO XXXIV, 12, I, 17, pl. IV. (=KRI VI, 9, 12-14).

продоволствие, подслон и възможност да пласират заграбената плячка. От друга страна селяните разчитат на тях като на незаконен източник на допълнителен доход и дори обогатяване, както и инструмент за въздействие върху локалната администрация с цел избягване или намаляване на бремето от данъци и принудителен труд. Въпреки това в съзнанието на това население хабиру притежават очарованието на един романтичен ореол и то застава на тяхна страна при всеки удобен случай. Така в писмата от Амарна четем как „всеки се присъедини към силите на хапиру“⁶⁶; населението на Амия по призив на Абди-Аширта убива господаря си и се съюзява с разбойниците⁶⁷; всички села в планините и по морския бряг се присъединили към тях⁶⁸; „страхувам се от моите селяни, те ще ме смажат [или: ще ме повалят]“⁶⁹; „селяните се разбягват, хапиру ще завземат града“⁷⁰; Зимреди, наместник на Сидон алармира: „градовете се присъединиха към хапиру“⁷¹; а отчаяният Риб-Ади от Библос прави тъжно заключение: „живея сред хапиру“⁷².

Фиг. 3: Карта на египетските азиатски владения в Сирия-Палестина по времето на Ехнатон (XIV в. пр. н.е.). Отбелязани са регионите на активност на най-успешните водачи на хабиру: Азиру и Лабаю.

⁶⁶ Риб-Ади от Библос : EA 68 (= VAT 1239) : 18.

⁶⁷ EA 74 (= BM 29795) : 19-22.

⁶⁸ пак там.

⁶⁹ EA 77 (= VAT 1365 + VAT 1700) : 35-37.

⁷⁰ EA 118 (= BM 29808 + VAT 1662) : 37-39.

⁷¹ EA 144 (= VAT 323) : 29-30, вж. и EA 121 (= VAT 1665) : 21.

⁷² EA 130 (= VAT 1624) : 38.

Съвсем различна и далеч по-бляскава е съдбата на хабиру когато в определени райони централната власт отслабва, местните управници са боричкащо се за власт множество и територията е раздробена на съпернически си общности без възможност за консолидация. Тогава тези разбойници извън закона и обществото се превръщат със своя военен опит и организация в сила, достатъчно влиятелна за да се превърне в първостепенен фактор на регионалната политика. Те завземат обширни територии, които управляват самостоятелно по свои правила: „хапиру завзеха цялата страна“⁷³; „всички земи са загубени от хапиру“⁷⁴; „царят няма земи, хапиру заграбиха земите на царя“⁷⁵; „цялата земя ще се присъедини към хапиру“⁷⁶. Те успяват да превземат градове и да ги превърнат в центрове на собствената си власт. В египетската провинция на Сирия-Палестина това например са Амия⁷⁷, Ирката (след като убиват неговия цар Адуна)⁷⁸, Махзибту, Гилуну, Магдалу, Ушту⁷⁹, Сакми⁸⁰ и др. Молбите за помощ към далечния владетел в долината на Нил остават нечути и напразни, той е зает с вътрешните си дела – да утвърждава религиозния си преврат срещу могъщото жречество. Затова и накрая всички, избрали погрешно да възлагат надеждите си на лоялност към него са принудени да се съгласят с горчивата равностметка на най-ревностния молител Риб-Ади от Библос: „Ти не се интересуваеш от градовете си затова кучето хапиру ги завзема“⁸¹.

2. Хабиру като държавотворен фактор в Сирия-Палестина през Бронзовата епоха.

Най-успешните между предводителите на хабиру успяват да се възползват максимално от смутните времена и дори да основат нови царства, полагайки начало на собствени династии – трайни или ефимерни.

Най-известен между тези коронясали се водачи на бандити е Абди-Аширта⁸², произхождащ от аморитите⁸³ в Западна Сирия. Осланяйки се основно на хабиру⁸⁴ той завзема последователно

⁷³ EA 83 (= BM 29787) : 17.

⁷⁴ EA 215 (= BM 29843) : 14-15 – писмо на администратора Баява, вж и EA 272 (= BM 29863) : 15-17 : „цялата земя на моя господар бе загубена от хапиру“ – писмото вероятно е на местния управник Милкили; пак неговото EA 271 (= VAT 1531) : 14-16: „нека царят моят господар спаси земите си от силата на хапиру“ и др.

⁷⁵ EA 286 (= VAT 1642) : 55-56 – писмо на Абди-Хеба от Йерусалим.

⁷⁶ Дълга поредица от отчаяни писма на Риб-Ади от Библос: EA 77 (= VAT 1365 + VAT 1700) : 29; EA 79 (= VAT 1634) : 20; EA 85 (= VAT 1626) : 73, в т.ч. EA 88 (= BM 29800) : 33-34: с допълнението „чак до Египет!“. Напразно владетели като Япаху от Газру (Газа) или Субанду молят фараона за помощ, тъй като „хапиру са по-силни от нас“ (EA 299 (= BM 29832) : 18-19; 24-26, вж. и EA 305 (= C 4780 / 12215) : 21-22; EA 307 (= VAT 1586) : 8-9)

⁷⁷ BM 130738: 19-20; EA 73 (= BM 29790): 25-33; EA 74 (= BM 29795): 19-22; 23-30; EA 81 (= VAT 1318) : 12-13.

⁷⁸ EA 75 (= C 4757/12191) : 25-29.

⁷⁹ EA 185 (= VAT 1725) : 9-75 ; EA 186 (= VAT 1724) : 12-85 – писма на владетеля на Хаси, Маярзана, който с големи усилия успява да отблъсне обсадилите града му хабиру.

⁸⁰ EA 289 (= VAT 1645 + VAT 2709) : 22-24.

⁸¹ EA 90 (= VAT 1661) : 24-26. Риб-Ади изпива до дъно горчивата чаша на разочарованието. Той е най-настойчив от всички местни царе, изпраща най-много писма до двора на фараона, а в крайна сметка е прогонен в изгнание в Берит (Бейрут), а осланящият се успешно на хабиру негов съперник Азиру поставя начело на града катто марионетен управник собствения му брат (EA 138 (= VAT 351): 35-36; 39-130).

⁸² вж. EA 60 (= VAT 343); EA 62 (= VAT 1680); EA 71 (= VAT 1632); EA 73 (= BM 29798); EA 75 (= C 4757 / 12191); EA 76 (= VAT 324); EA 79 (= VAT 1634); EA 81 (= VAT 1618); EA 127 (= VAT 1687); EA 132 (= BM 29801); EA 84 (= VAT 1633); EA 85 (= VAT 1626); EA 92 (= VAT 868); EA 94 (= C 4756); EA 97 (= VAT 1598); EA 101 (= BM 29827) и др.

⁸³ Аморитите са западносемитски племена, водещи номадски или полуномадски начин на живот. Родината им са високите степи на Сирия на запад от Месопотамия, откъдето идва и названието им на шумерски: MAR.TU („хора от запада“). Известни са от XXIV в. пр. н.е., а през периода XXI-XVII в. пр. н.е., окупирали по-голямата част от Двуречието и основават свои собствени династии в Исин, Ларса, Киш, Мари и др. Най-известна е тази във Вавилон (включва законодателя Хамурапи: ок. 1792-1750 г. пр. н.е. – средна хронология), който превръщат от незначително селище в първостепенна политическа сила.

поревица от градове: Шигата, Ампи, Амия, близкия до Библос Батруна, Митана⁸⁵ и дори Сумур, град с египетски гарнизон⁸⁶. Царете на Сидон – Зимреда и на Берит (Бейрут) – Япах-Адад са принудени да му станат васали⁸⁷. Само смъртта след болест⁸⁸ му попречва да разшири своето царство, но делото му е продължено успешно от неговите задръжни синове⁸⁹.

Техен лидер става Азиру⁹⁰, който проявява забележителни способности както на пълководец, така и на дипломат. След като организира армия и дори съоръжава собствен флот, той налага своята власт навсякъде в северозападния регион на Леванта. Обсажда и окончателно утвърждава властта си над Сумур⁹¹, прогонва царя на Библос Риб-Ади в Берит (Бейрут) и назначава за цар там протежето си Или-рапих, негов брат⁹². Убива царете на Ирката, Амия и Ардата⁹³ и присвоява земите им, завзема градове, принадлежащи на царя на Катна⁹⁴, напада Тунип⁹⁵, укрепва съюза със Сидон⁹⁶ и създава нов с Етакама, цар на Кадеш⁹⁷, братът му Пу-Баала влиза в Уласа⁹⁸. Както красноречиво описва ситуацията Япах-Адад, царят на Берит: „всички земи от Библос до Угарит [ни] станаха врагове, служещи на Азиру“⁹⁹, а многострадалният Риб-Ади от Библос приключва накратко: „Азиру взе всичко“¹⁰⁰. Доминиращата му позиция в този район е отчетена в Египет, откъдето той получава богати дарове. Значителните суми обаче са реинвестирани от него за закупуване лоялността на останалите дребни владетели наоколо¹⁰¹.

Едновременно с това Азиру избягва директния конфликт с Египет, късне се във вярност на фараона и изпраща двама свои синове за заложенници с молба да бъдат пуснати обратно¹⁰² и богати дарове¹⁰³.

Макар тяхната династия там да приключва с опустошението на града от хетите (1595 г. пр. н.е. – средна хронология), аморитите остават важен фактор в Сирия през остатъка от Бронзовата епоха.

⁸⁴ EA 71 (= VAT 1632) :16-22, 28 (монолог на Риб-Ади) : „Какво е Абди-Аширта, слуга и куче, та да взема земята на царя за себе си? Каква сила му оказва помощ, та той е силен? Със силата на хапиру, които му оказват помощ той е силен.... Не допускате той да обедини всички хапиру!“; вж. подобни констатации и в EA 76 (= VAT 324) :17-29; 35-37; EA 82 (= BM 37648): 5-13 и др.

⁸⁵ EA 76 (= VAT 324) :17-29; EA 89 (= VAT 1627): 58-67; EA 90 (= VAT 1661): 8-20; EA 93 (= VAT 1663): 19-28; EA 95 (= VAT 1668): 44-46; EA 98 (= VAT 1675): 5-10.

⁸⁶ EA 76 (= VAT 324, писмо на Риб-Ади): 35-37: "Сумур, вашият гарнизонен град отиде към хапиру и вие останалите мълчаливи". Сумур е завземен с обсада по суша и море и от Азиру, сина на Абди-Аширта (EA 138 (= VAT 351): 35-36; 39-130).

⁸⁷ EA 83 (= BM 29797): 21-29.

⁸⁸ За болестта му вж. EA 95 (= VAT 1668): 41-42, но без изрично да се споменава, че е починал от нея.

⁸⁹ EA 102 (= BM 29806): 23; EA 103 (= VAT 1208): 9; EA 105 (= VAT 1628): 11; EA 108 (= VAT 345): 11-12; EA 116 (= C 4762): 12; 68; EA 118 (= BM 29808 + VAT 1662): 25-26; EA 121 (= VAT 1665): 19-20; EA 123 (= BM 29803): 38; EA 125 (= BM 29802): 41; EA 129 (= VAT 1637 + 1638): 4-5; 77; EA 362 (= AO 7093): 66-69; EA 133 (= VAT 1667): 6-8.

⁹⁰ EA 55 (= BM 29819); EA 107 (= VAT 346); EA 110 (= VAT 1666); EA 114 (= BM 29796); EA 116 (= C 4752); EA 117 (= VAT 350); EA 124 (= C 4755/ 12188); EA 134 (= C 4754/ 12189); EA 139 (= C BM 29828); EA 151 (= BM 29813); EA 197 (= BM 29826).

⁹¹ EA 106 (= VAT 344): 23 ff. При обсадата на града е убит египетският управител, следва паническа евакуация. Азиру представя в свое писмо за виновни градските първенци и египетския наместник, които му отказали достъп до града, който искал да защити (EA 157 (= VAT 624): 9-19).

⁹² EA 59 (= BM 29824): 34-38 ; EA 98 (= VAT 1675): 10-18; EA 138 (= VAT 351): 35-36; 39-130; EA 149 (= BM 29811): 35-40.

⁹³ EA 140 (= VAT 1639): 10-12 – повторно завземане на Амия и убийството на царя ѝ след идентични събития, приписвани на баща му Абди-Аширта (вж. по-горе).

⁹⁴ EA 55 (BM 29819) – писмо на Акизи от Катна.

⁹⁵ EA 59 (= BM 29824).

⁹⁶ EA 147 (= BM 29812): 66-69, писмо на тирския цар Аби-Милки; EA 149 (= BM 29811): 37-40, 67-70.

⁹⁷ EA 151 (= BM 29813): 69-73.

⁹⁸ EA 104 (= C 4751): 7-13.

⁹⁹ EA 98 (= VAT 1675): 5-9.

¹⁰⁰ EA 125 (= BM 29802): 23-24.

¹⁰¹ EA 126 (= VAT 1183): 61-66.

¹⁰² EA 156 (= VAT 337); EA 171 (= VAT 1723).

Създава си мощно лоби в двора на египетския монарх, като извоюва на своя страна покровителството на могъщия велможа Туту¹⁰⁴. Поема тържествено обещание самият той да се представи пред фараона¹⁰⁵ като доказателство за своята лоялност и в крайна сметка удържа на думата си, като след това благополучно се завръща във владенията си¹⁰⁶. Като едновременно свидетелство за предаността си към Египет и средство да манипулира събитията той използва преувеличаването на хетската опасност, тъй като точно тогава хетите са победили Митани в борбата за надмощие и преминават към последователна експанзия¹⁰⁷. Това обаче не му пречи трезво да направи оценка на силите и веднага след прибирането си да се отчетне, преминавайки на страната именно на Хетската империя след тайни преговори с царя ѝ Шупилулиума I. Резултат от този съюз е ангажиментът Амуру да брани хетския съюзник и васал Угарит срещу сумата 5000 шекели (ок. 36 кг сребро) годишно¹⁰⁸.

На новия си сюзерен Азиру остава верен до смъртта си, а наследилите го негов син и внук носят хетско-хуритски имена: Ари-Тешуб и Дупи-Тешуб. Трябва да дойде времето на Сети I и Рамзес II, за да се появи този район отново в орбитата на египетското влияние. Доколко важна е била ролята му като лоялен на хетите пазител на интересите им в района за стабилността на тяхната държава говори текстът на договора между Мурсили II¹⁰⁹ и Дупи-Тешуб : „Азиру бе твой дядо, Дупи-Тешуб. Той се разбунтува срещу моя баща, но пак се подчини на моя баща. Когато царете на земята Нухаси и царете на Кинза се разбунтуваха срещу моя баща, Азиру не се разбунтува. Както бе обвързан от договор, така и остана обвързан от договора. Както баща ми се сражаваше със своите врагове, също така се сражаваше и Азиру. Азиру остана верен на моя баща и не предизвика гнева на баща ми... Когато баща ми стана бог и аз седнах на бащиния трон, Азиру се отнасяше с мен също така както се отнасяше към баща ми”¹¹⁰.

В крайна сметка резултат на проявеното от тези баща и син бандити забележително съчетание от безпринципност, дързост и разсъдителност е появата на нова държава - Амуру. Тя ще пребъде до края на Бронзовата епоха (XII в. пр. н.е.), когато рухва под ударите на „морските народи”¹¹¹.

¹⁰³ EA 161 (= BM 29818); EA 158 (= C 4758/ 12205).

¹⁰⁴ EA 164 (= VAT 249): 4-17; 27-42; 43-44; EA 167 (= VAT 326): 28-34; EA 168 (= VAT 1659): 16-39; EA 169 (= VAT 1660): 16.

¹⁰⁵ EA 164 (= VAT 249): 43-44; EA 165 (= VAT 325): 14-17; 25-26; EA 166 (= VAT 250): 12-20; 30-32; EA 167 (= VAT 326): 5-10; 14-15; EA 168 (= VAT 1659): 8.

¹⁰⁶ EA 168 (= VAT 1659); EA 169 (= VAT 1660); EA 170 (= VAT 327).

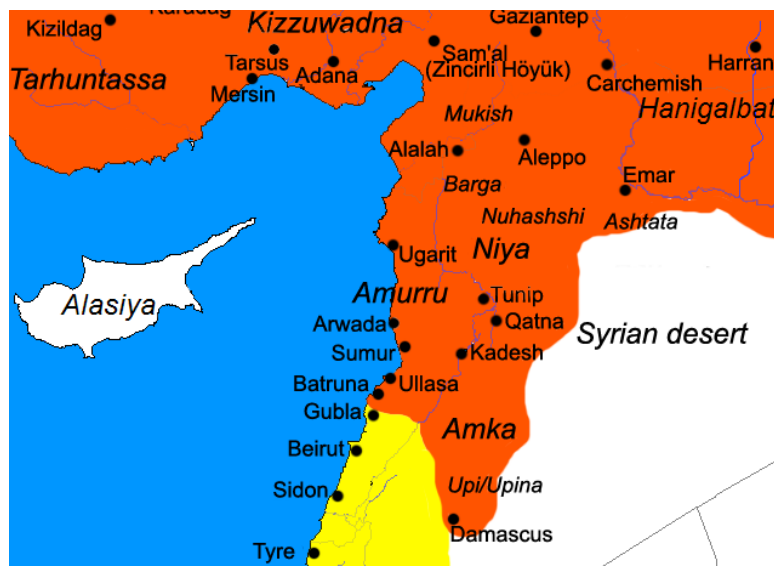
¹⁰⁷ EA 165 (= VAT 325): 18-21; 28-41; EA 166 (= VAT 250): 21-29; EA 167 (= VAT 326): 11; 20-27. Лайтмотив в собствените писма на Азиру е „царят на Хати е в Нухаси (граничен район в Сирия)” (EA 164 (= VAT 249): 18-26; EA 165 (= VAT 325): 18-21; 18-41; EA 166 (= VAT 250) :21-29; EA 167(= VAT 326): 11-15; 20-24. Предлог и причина той все пак да успее да напусне Египет и да се завърне у дома е завземането от хетите на важния граничен град Амка (EA 170 (= VAT 327): 14-18).

¹⁰⁸ PRU IV, 122.

¹⁰⁹ Мурсили II (ок. 1345-1319 г. пр. н.е. –средна хронология или 1321-1295 г. пр. н.е. – къса хронология) е син на Супилулиума I. Успешно потушава бунтове и на планинците кашка (североизточният планински район на Мала Азия към Черно море), в Арцава (югозападна Анатолия), както и в Кинза и Нухаси (Сирия), запазвайки целостта на държавата. За справяне с последните особено му помагат Азиру и неговият син.

¹¹⁰ академска версия KUB III, 14, хетска версия KBo V, 9 = KUB III, 119; XIV, 5; XIX, 48; XXI, 49; CTN 65; MVAG XXXI, 4-5 г. : 2-3.

¹¹¹ „Морските народи” са съвкупност от племенни обединения с различен етнически произход. През периода XII-IX в. пр. н.е. те мигрират от Мала Азия и островите на Егея по суша и море, причинявайки т. нар. Колапс на Бронзовата епоха Техните нашествия заличават Хетската империя, микенска Гърция, минойската цивилизация на Крит, Угарит, Амуру, Кипър, докато Египет и Асирия им устояват с цената на максимално напрежение на силите си. Останки от тяхната приливна вълна заселват трайно Сицилия, Сардиния, вероятно териториите на етруските в Италия и т. нар. филистимски район на крайбрежието на Ханаан, давайки начало на името Палестина. На „морските народи” до голяма степен се дължи разпространението на желязото и неговата обработка в Близкия Изток и като резултат - преходът от Бронзова към Желязна епоха.

Фиг. 4: Карта на Амуру като васално царство в състава на Хетската империя (XIV-XII в. пр. н.е.).
Отбелязани са повечето градове свързани с дейността на Азиру.

Друг успешен главатар на разбойници или сполучливо използващ ги местен лидер е Лабаю (Laba-Yaw: "Яхве е лъв")¹¹², управник на добре познатия от Библията град Сихем¹¹³. С помощта на хабиру на които се отблагодарява с щедри суми¹¹⁴ и им дава цял град – Сакми¹¹⁵, Лабаю завладява Гезер¹¹⁶, обсажда и Мегидо¹¹⁷. Той се чувства дотолкова господар на положението, че след заповед от фараона да предаде за наказание определени хора, той отказва да го направи¹¹⁸. Въпреки това не губи чувство за мярка и също като околните царчета нарича себе си верен и потомствен слуга на египетския владетел¹¹⁹. Също както Абди-Аширта успява да прехвърли властта си на сина си Мут-Баал и останалите му братя¹²⁰.

Азиру и Лабаю не са единствените издигнали се до трона или поне до статуса на васален управник разбойнически главатарии. Оказва се, че в Древния Близък Изток когато в определен регион настъпят смутни времена, това е едва ли не закономерност. Така дядото на царя на Нухаси¹²¹ – Тете

¹¹² EA 244 (= C 4768 / 12200); EA 245 (= BM 29855); EA 246 (= VAT 1649); EA 249 (= VAT 1603); EA 250 (= C 4769 / 12204); EA 252 (= BM 29844); EA 253 (= VAT 1589); EA 254 (= VAT 335); EA 255 (= VAT 333); EA 263 (= VAT 1688); EA 280 (= C 4772 / 12213); EA 287 (= VAT 1644); EA 289 (= VAT 1645 + VAT 2709); прехвърля властта си на сина си EA 287 (= VAT 1644) : 30; EA 289 (= VAT 1645 + VAT 2709).

¹¹³ Сихем (евр. Шекем – שֶׁכֶם, днешният Наблус е град в района на Западния Бряг на р. Йордан, на ок. 50 км северно от Йерусалим. Основан е още през III хил. пр. н.е. Известен е с древното си светилище, разположено в дъбравата Морé под огромно дърво (Бит. 12:6-7; 33:19; 35:4; Ис. Нав. 24:26), което евреите приписват на митичния патриарх Авраам (Бит. 12:6-8; 33:18) и вярват, че там са погребани костите на правнука му Йосиф (Ис. Нав. 24:32).

¹¹⁴ EA 246 (= VAT 1649) : v. 5-7 – писмо на Биридия, управник на Мегидо; EA 254 (= VAT 335) : 33-35 – възражение на Лабаю с лицемерно уверение, че не знае нищо за такъв случай.

¹¹⁵ EA 289 (= VAT 1645 + VAT 2709) : 22-24.

¹¹⁶ EA 253 (= VAT 1589) : 21-22; EA 254 (= VAT 335) : 21-22.

¹¹⁷ EA 244 (= C 4768 / 12200) : 18-33- зов за помощ от Биридия.

¹¹⁸ EA 252 (= BM 29844) : 3 – пак писмо на Биридия.

¹¹⁹ EA 253 (= VAT 1589) : 7-17; EA 254 (= VAT 335) : 6-15; EA 255 (= VAT 333).

¹²⁰ EA 246 (= VAT 1649) : v. 5-7; EA 254 (= VAT 335) : 33-35; EA 287 (= VAT 1644) : 30; EA 289 (= VAT 1645 + VAT 2709) : 6: 22-24.

¹²¹ Нухаси (наричано още Нухаше или Мукиш) е царство в Северна Сирия, простиращо се от долината на р. Ефрат на Изток до тази на р. Оронт на запад. През описаната епоха елитът (т.е. и посочената династия) е хуритски, а населението западносемитско.

(или Тети, Тетиш), който вдига бунт¹²² срещу хетския цар Мурсили II е наречен в клинописните текстове от Богазкьой¹²³ хабиру, на когото през XV в. пр. н.е. царят на Митани е дал града Ярувандаш. Като наследил го член на династията, самият Тете също е наречен хабиру (amel SA.GAZ)¹²⁴. В далеч по-късния XI в. пр. н.е. царят на Вавилон Нинурта-надин-шуми¹²⁵ обвинява Мутакил-нушку¹²⁶, цар на Асирия, обичайния съперник за хегемония в Месопотамия и съгласно собствените му виждания – обикновен узурпатор, че заговорничи срещу него с някой си „хабиру Харби-Шипак“¹²⁷ – най-малкото високопоставен член на обкръжението му, ако не полунезависим владетел. На друг успешен бандит в Двуречието – Кудура, син на хабиру, друг вавилонски цар – Мардук-надин-ахе¹²⁸ дарява голямо поземлено имение¹²⁹.

3. Евреи ли са хабиру? История и завършек на един вековен спор.

Още при първоначалните проучвания върху хабиру не остава незабелязана една достатъчно очевидна етимологическа и семантична аналогия – названието им е изключително сходно с това на древните евреи (עִבְרִי: 'Ibrîm)¹³⁰ от по-късната Желязна епоха. Освен съзвучието в имената, може да бъде открита аналогия и при значението: както хабиру изведено от ḥabāru: „преминавам през/отвъд/оттатък“ означава първично „преминавали отвъд [определена граница]“ хора, „живеещи оттатък“, така и Ibrîm има подобен смисъл. Той е изведен по неоспорим начин от eber (עֶבֶר) – „оттатък, отвъд, от другата страна“¹³¹, като най-често става въпрос за територии отвъд река (Йордан, Арнон, Ефрат). Словосъчетанието eber-ḥa-naḥar (עֶבֶר הַנָּהָר) – „отвъд реката“ е стабилно фиксирано както в Библията¹³², така и в други древноизточни паметници, като там то дори е название на провинция (Ебер-Нахар, Ебер-Нари) в структурата на Неоасирийската (911-605 г. пр. н.е.), Нововавилонската (612-539 г. пр. н.е.) и Персийската (539-332 г. пр. н.е.) империи, обхващаща териториите на Сирия (Арам), населени основно с арамеи¹³³. Названието на тази провинция

¹²² KUB XIV, 17, v. II, 1-6.

¹²³ КВо III, 3, I, 3 ff. Хатуша (дн. Богазкьой) е столицата на Хетската империя.

¹²⁴ КВо I, 136; 137.

¹²⁵ Нинурта-надин-шуми (1133/1132-1126 г. пр. н.е.) е трети цар от IV династия на Вавилон (II династия от Исин). Води активна външна политика на съперничество с Асирия.

¹²⁶ Мутакил-нушку (1133/1132 г. пр. н.е.) заема асирийския трон след заговор срещу брат си Нинурта-тукулти-Ашур (1133 г. пр. н.е.). Последният избягва в граничния град Сишил. Следва кореспонденция между вавилонския цар Нинурта-надин-шуми и Мутакил-нушку, но тя е преустановена от битка между двамата братя, която вероятно завършва със смъртта им.

¹²⁷ Ḥarbi-šipak ḥabirai: IV R 34, II, 5.

¹²⁸ Мардук-надин-ахе (ок. 1099-1082 г. пр. н.е.) е шести цар от IV династия на Вавилон (II династия от Исин). Известен е с възстановяването на храма на Еганунмах, храма на Нанар в Ур, сушата и глада съпътстващи царуването му, както и с войните които води срещу Тукулти-апил-ешара (114-1076 г. пр. н.е.), цар на Асирия.

¹²⁹ OBI 149:22, референция по Langdon, The Habiru and the Hebrews, 1920, p. 326. Възможно името да е погрешно разчетено, а надписът да е върху граничен камък – kudurru.

¹³⁰ Бит. 14:13 („Авраам евреинът“ – преведено на гръцки в LXX именно с πειράτης – „емигрант“); 39:14-17; 40:15; 41:12; 43:32; Изх. 1:15-16; 19; 2:6-7; 3:18; 5:3; 7:16; 9:1-13; 10:3; 11:13; 21:2; Втор. 15:12; 1 Сам. (гр. и слав. 1 Цар.) 4:6-9; 13:3-7.5; 19; 14:11-21; 29:3; Йер. 34:9; Йон. 1:9; Strong, Exhaustive concordance, 1890, p. 476 - Hebrew and Chaldee Dictionary, p. 85, col. 1, lexs. 5680-5681.

¹³¹ Бит. 50:10-11; Числ. 21:13; 22:1; 32:19; 32; 34:15; 35:14; Втор. 1:1; 5; 3:8; 20; 25; 4:41; 46; 47; 49; 11:30; Ис. Нав. 1:14-15; 2:10; 5:1; 7:7; 9:1; 10; 12:1; 7; 13:8; 27; 32; 14:3; 17:5; 18:7; 20:8; 22:4; 7; 11; 24:2-3; 8; 14-15; Съд. 5:17; 7:25; 10:8; 11:18; 1 Сам. (гр. и слав. 1 Цар.) 31:7; 1 Летоп. (гр. и слав. 1 Парал.) 6:78; 12:38; 26:30; Ис. 9:1; 18:1; Соф. 3:10 и др.; вж. Strong, Exhaustive concordance, 1890 - Hebrew and Chaldee Dictionary, p. 85, col. 1, lex. 5676; Bry, Les „Hébreux“, 2008, p. 44-45, 50, особено 55.

¹³² Ис. Нав. 24:2-3; 8; 14-15; 2 Сам. (гр. и слав. 2 Цар.) 10:16; 1 Цар. (гр. и слав. 3 Цар.) 4:24; 14:15; 1 Летоп. (гр. и слав. 1 Парал.) 19:16; вж. Loretz, Habiru-Hebräer 1984, s. 245; Strong, Exhaustive concordance, 1890 - Hebrew and Chaldee Dictionary, p. 85, col. 1, lex. 5682.

¹³³ Арамеи : северносирийски племена, които от XI-X в. нататък започват да оформят серия независими държави като Арам Дамаск, Хамат, Палмира, Халаб (Алепо) и се разселват в южната част на Анатолия,

(сатрапия) идва именно от това, че е разположена отвъд река Ефрат. В определени случаи библейските текстове имат предвид точно тази провинция¹³⁴. В такъв смисъл Ibrîm е извеждано етимологически като „хора живеещи или преминали отвъд [реката]“. Библейските автори го свързват с митологичния прародител-епоним Ебер¹³⁵, но тази етимология е разбира се фолклорна и отразява един наивистичен опит за обяснение при първоначалното съставяне на този литературен корпус от древните жреци и писари.

Така установената прилика още през XIX в. води до възглед, поддържан до първата половина на миналия век от голям брой стари историци и археолози, а дори днес все още сред някои съвременни изследователи с консервативно-фундаменталистки виждания, както и сред незапознатата с академичните изследвания широка публика. Това е представата, че хапиру (хабиру) от Амарнския архив са всъщност де факто древните евреи. Дори описваните там свързани с тях размирици са представяни понякога за митичното „завладяване на Ханаан“ от техните войски под предводителството на легендарния Исус Навин (Йешуа бин Нун), описано с ярки краски в едноименната библейска книга. Така например Стивън Лангдън¹³⁶ от Оксфорд се произнася, че „възможността за идентифициране на хабиру с евреите филологически не е под въпрос“¹³⁷. На същото мнение, макар и с уместна и в крайна сметка вярна уговорка е и Манфред Вайперт¹³⁸: „Равенството хапиру = евреи определено може да бъде поддържано с лингвистични доказателства.... Вярно е разбира се, че само лингвистични доказателства не са достатъчни за да освободят такава идентификация от всякакво съмнение“¹³⁹.

Най-отдаденият на идеята протагонист е известният американски археолог и семитолог Уилям Ф. Олбрайт¹⁴⁰. В средата на миналия век той пише уверено, че „се натрупват все повече и повече доказателства, които навеждат на мисълта, че ранните евреи са свързани по някакъв начин с хапиру, които играят любопитна роля в клинописните документи.... до момента повечето учени приемат приравняването на хапиру с евреите... произходът на хапиру би напаснал изключително добре на традиционната история на евреите“¹⁴¹; „не всички евреи от които произлиза по-късният Израел са взели участие в изхода на Моисей. Някои от тях трябва да са окупирали и да са уседнали в определени части на Палестина преди инвазията на израелитите при Моисей и Исус [Навин]“¹⁴²; „мнозинството, което приема равенството Habiru = 'Ibri“¹⁴³.

Идеите на Олбрайт дори тогава не са нови. По същество те представляват безкритично преповтаряне на концепцията, изложена още от френския египтолог Франсоа Шаба¹⁴⁴: „добре

Северна Палестина и Средна и Горна Месопотамия. През VIII-VI в. пр. н.е. са завладяни от Новоасирийската империя, езикът им става втори официален с нея наред с акадския, а впоследствие го измества. Персийската империя разширява още повече употребата на този Imperial Aramaic, превръщайки го в говорим език за Сирия, Палестина, цяла Месопотамия, Трансйордания.

¹³⁴ Езр. 8:36; Неем. 2:7; 9; 3:7; Ис. 7:20.

¹³⁵ Бит. 10:21; 24-25; 11:14-17; Числ. 24:24; 1 Хрон. (гр. и слав. 1 Парал.) 1:18-19 и др.; вж. и Strong, Exhaustive concordance, 1890, p. 296 - Hebrew and Chaldee Dictionary, p. 85, col. 1, lex. 5677.

¹³⁶ Стивън Хърбърт Лангдън (1876-1937) е американски асириолог, изградил кариерата си в Оксфорд и университетския музей по антропология и археология в Пенсилвания. Основните му интереси са концентрирани върху вавилонската литературна традиция.

¹³⁷ Langdon, The Habiru and the Hebrews, 1920, p. 327.

¹³⁸ Манфред Вайперт (р. 1937) е немски теолог-евангелист с интереси в библейската археология.

¹³⁹ Weippert, The Settlement, 1971, p. 82.

¹⁴⁰ Уилям Фоксуел Олбрайт (1891-1971) е американски професор по семитски езици в университета „Джон Хопкинс“, академик, ръководител на Американската школа за изследване на Ориента в Йерусалим и на важни разкопки в Палестина: Тел ел Фул (Гибеа) и Тел Бет Мирсим.

¹⁴¹ Allbright, From Stone Age, 1940, p. 182-183.

¹⁴² пак там, p. 211.

¹⁴³ Allbright, Review of Die Wanderungen, 1928, p. 183.

¹⁴⁴ Франсоа Шаба (1817-1882) е френски египтолог от Шалон-сюр Саон, препитаващ се като търговец на вино и администратор в структурите на местната власт. Въпреки деловите си задължения, той успява да

установените филологически правила ни позволяват да идентифицираме името на евреите с етноса хапиру¹⁴⁵. Мотивът е подет впоследствие от холандеца Франц Бьол¹⁴⁶, последван от германски изследователи. Авторитетният Рудолф Кител¹⁴⁷ е убеден, че „живеещият в Египет народ ‘pr – евреи в широк смисъл, вероятно фактически, както и лингвистично, е същият като хабиру“¹⁴⁸. Към него се присъединява и австрийско-немският религиовед от чешки произход Антон Жирку¹⁴⁹. Според първия „докато приравняването на народа Ḥabiru с евреите на основата на лингвистични находки е много възможно, без да е необходимо, то чрез демонстриране идентичността на тези Ḥabiru с народа SA.GAZ то достига до степен на сигурност“¹⁵⁰; „идентичността на SA.GAZ- Ḥabiru с ‘Eber/’Ibrîm предоставя и нужното потвърждение, че „евреи“ всъщност е много по-широкообхватен термин от „израелити“¹⁵¹, докато за втория „евреите са идентични с хабиру“¹⁵².

Като че ли сред адептите на това предположение е и с присъщия си деликатно-премерен изказ и големият британски египтолог сър Алън Гардинър¹⁵³: „вече не може да има съмнение, че ‘apiru са идентични с ḥabiru от табличките от Амарна и че името кореспондира с по-късната еврейска дума ‘ebri, „евреи“ ... това още не е етнически или топографски термин, но е използван за да опише групи от чуждоземни авантюристи, намиращи се постоянно в движение“¹⁵⁴.

Един от последните защитници на становището през втората половина на миналия век е Роланд де Во¹⁵⁵. Макар и да изброява детайлно всички доводи на опоненти, той търси основание за отъждествяването в разногласията им относно детайлите на етимологията чрез „аргумент на комфорта“: „трудностите изчезват, ако ‘Apiru-Ḥabiru не е обозначение на социална класа, а на народ, тъй като в такъв случай няма нужда да му се търси нито значение, нито етимология“¹⁵⁶.

Всъщност тази хипотеза е безкрайно далече от историческата истина. Още по времето на Олбрайт

усвои в тънкости древноегипетския език, да стане отличен познавач на материята и да напише около петдесет научни труда по темата.

¹⁴⁵ Chabas, *Mélanges égyptologiques*, 1862, p. 48. Цялостното изложение обхваща pp. 47-54 на есето *Les Hebreux en Egypte*.

¹⁴⁶ Франц Мариус Теодор де Лиагре Бьол (1882-1976) е холандски теолог, асириолог и хебраист, преподавател в университета в Лайден.

¹⁴⁷ Рудолф Кител (1853-1929) е известен немски богослов, хебраист, създател на стандартния своден критически текст на Стария завет *Biblia Hebraica*.

¹⁴⁸ Kittel, *Geschichte*, 1923, s. 305., продължение на п. 1 под линия от предната стр.

¹⁴⁹ Антон Жирку (1885-1972) е немско –австрийски теолог, семитолог и хебраист, професор в университетите на Кил и Бреслау (Вроцлав) и Бон. През епохата на нацизма се ангажира активно с неговите идеи, член на НСДАП от 1933 г. Освободен като преподавател в процеса на денацификация.

¹⁵⁰ Böhl, *Kanaanäer und Hebräer*, 1911, s. 88. Цялостно изложение на теорията му в тази монография - ss 73-96.

¹⁵¹ пак там, s. 89. Формулировката за „израелитите като част от хабиру“ води до последвалото абстрактно теоретизиране от страна на Олбрайт : „населението на Палестина при ранния Израел е било съставено основно от три групи: предизраелитски евреи, собствено израелити и ханаанци с разнообразен произход“ (Allbright, *From Stone Age*, 1940, p. 212).

¹⁵² Anton Jirku - *Die Hauptprobleme*, 1918, s. 40.

¹⁵³ Алън Хендерсън Гардинър (1869-1963) е един от най-добрите египтолози- анализатори на своето поколение. Разчита протосинайската писменост, създава класически пособия: "Египетска граматика" и „Египетска ономастика“, издава и коментира редица папируси .

¹⁵⁴ Gardiner, *Ancient Egyptian Onomastica*, vol I, 1947, p. 184.

¹⁵⁵ Роланд де Во (1903-1971) е популярен френски археолог и хебраист, член на католическия орден на доминиканците. Кариерата му е основно в Ecole Biblique в Йерусалим, прави първоначалните разкопки в Хирбет Кумран (1951-1956) откъдето са свитъците от Мъртво море. Той е и ръководител (1955-1968) на първоначалния екип, отговорен за тяхното официално публикуване, но придобива противоречива репутация в научните среди във връзка с този проект. Обвиняван е в съзнателно ограничаване на достъпа до определени текстове с важно отношение към генезиса на ранното християнство и забавяне на публикацията им.

¹⁵⁶ de Vaux, *Historia Antigua de Israel I*, 1975, p. 124; вж. и изложението му на наложилите се консенсус на противниците пак там, pp. 122-123.

срещу безкритичното отъждествяване се обявяват редица утвърдени имена в египтологията, асириологията и историята на Древния Близък Изток. Колегата му Джеймс Причард¹⁵⁷ се произнася категорично, че „Habiru не е етническо понятие и въпросните хапиру не са били евреи, понеже за това няма никакви доказателства”¹⁵⁸. Едуард Чиера¹⁵⁹ от Чикагския институт по ориенталистика подчертава, че „хабиру означава просто „чужденци” поради това думата „хабиру” не дава какъвто и да било знак относно расата или езика”¹⁶⁰. Съгражданинът му Джон А. Уилсън¹⁶¹ категорично допълва по темата: „приравняването на хапиру и евреите е изоставено от повечето учени и от известно време ние сме много внимателни, когато се отнасяме до проблема с тези хора”¹⁶².... “изглежда тази дума по-скоро се използва за чужденци на египетска служба със статус на роби или слуги”¹⁶³. Египтологът Рикардо Каминос¹⁶⁴ също призовава за съдържаност по въпроса, считайки все пак хабиру за „етническо наименование”: „макар, че може да кореспондира с по-късния термин “евреин”, сякаш въобще не изглежда ‘арг, срещани в египетските текстове да биха могли да са идентични с евреите”¹⁶⁵.

Отвъд океана, в лагера на френските учени също се надига хорово отрицание. Египтологът Пиер Монте¹⁶⁶ се отнася критично към споменаванията на хапиру в древноегипетските паметници като имащи отношение към библейските повествования: „нито работите, нито обстоятелствата не кореспондират точно с това, което се случва с децата на Израел”¹⁶⁷. Едуар Дорм¹⁶⁸ нарича идентифицирането на хапиру с евреи, нахлуващи в Палестина: „фалшиво отъждествяване”¹⁶⁹, макар

¹⁵⁷ Джеймс Бенет Причард (1909-1997) е американски археолог, семитолог и религиовед, професор в Пенсилванския университет. Известен е с разкопките си на Гибен (Ел Джиб, 1956-1962), Тел ес Саадийе (1964-1967), финикийския град Сарепта (дн. Сарафанд в Ливан, 1969-1974). Получава златния медал на Американския археологически институт за цялостен принос през 1983 г. Важна част от научното му наследство е справочното издание „Текстове от Древния Близък Изток с отношение към Библията (ANET)”, което се използва регулярно и до днес. Причард е и един от пионерите в процеса на разделяне на историческите факти от митологичните и легендарни елементи в американската библеистика.

¹⁵⁸ Pritchard, *Ancient near Eastern texts*, 1969, p. 22, n. 4.

¹⁵⁹ Едуард Чиера (1885-1933) е изключително успешен американски археолог и историк от италиански произход. Работи основно в Чикагския институт по ориенталистика и Американската школа за изследвания на Ориента. Откривател на архивите от Нузи (1924-1925), води разкопките и в Хорсабад, където разкрива двореца на асирийския владетел Саргон II (722-705 г. пр. н.е.). Започва издаването на монументалния Асирийски речник на Чикагския институт.

¹⁶⁰ Chiera, *Habiru and Hebrews*, 1933, pp 123-124.

¹⁶¹ Джон А. Уилсън (1899-1976) е изтъкнат американски египтолог, професор е в Чикагския университет, както и директор на Института по ориенталистика. Американски представител в научния комитет по спасяването на археологическите паметници в Нубия при построяването на язовира „Насър” (1970-1976).

¹⁶² Wilson, *Eperu*, 1933, p. 257.

¹⁶³ пак там, p. 278.

¹⁶⁴ Рикардо Аугусто Каминос (1916-1992) е египтолог от аржентински произход, с дипломи от университетите в Буенос Айрес, Оксфорд и Чикаго. Участва в редица разкопки, преподава в университета Браун (Роуд Айлънд). Завършва живота си в Лондон като член на Egypt Exploration Society.

¹⁶⁵ Caminos, *Late Egyptian Misscelanies*, p. 494.

¹⁶⁶ Пиер Монте (1885-1966) е един от големите френски египтолози на XX век, професор в университета в Страсбург и в Колеж дьо Франс. Открива и изследва в Танис (египетска столица в Делтата на Нил) три непохътнати гробници на фараони от Третия преходен период: Псусенес, Аменемопе и Шешонк II (XI-IX в. пр. н.е.) Един от първите академични специалисти, които започват да пишат на популярен език за ежедневието и бита на обикновените египтяни в древността.

¹⁶⁷ Montet, *L'Egypte et la Bible*, 1959, p. 6.

¹⁶⁸ Едуар Дорм (1881-1966) е френски хебраист, директор на френското училище по библейска археология в Йерусалим, директор на Висшето училище по науки и изкуства, професор в Колеж дьо Франс, академик. Един от членовете на екипа дешифрирал угаритското писмо, автор на съвременен научно издържан превод на Стария завет на френски език. Под влияние на изводите от научните си изследвания напуска ордена на францисканците, поради което е отлъчен от папа Пий XI (1931 г.).

¹⁶⁹ Dhorme, *Les Habirou et les Hébreux*, 1954, p. 260.

и от неиздържани лингвистични позиции¹⁷⁰. Впрочем този подход на недотам обективно крайно отрицание е характерен за повечето представители на френската школа – повече от половин век по-късно за Пол Бри „изглежда между хабиру и евреите няма нито семантична, нито етимологическа връзка“¹⁷¹.

На особено последователно и в крайна сметка унищожително опровержение подлага отъждествяването на хабиру като етнически термин с ранните евреи Жан Ботеро¹⁷². Именно той пръв формулира убедително и изчерпателно общоприетата днес в научните среди формулировка, че хабиру е „определение не за националност, а за социален статус“¹⁷³:

- „изглежда невъзможно при настоящото състояние на знанията ни да възприемаме хабиру като нещо друго, освен наименование за социално положение“¹⁷⁴;

- „съгласно всичко следващо от актуалното състояние на нашите знания терминът хабиру сам по себе си, във всички познати текстове, не означава нищо повече от начин на живот на бандити, бегълци, хора извън закона, които са могли да пребивават по границите на тези, които са уседнали, извършвайки набези върху тях, воювайки с тях или добре заплатени от тях да нападат други, както и да намират убежище сред тях и да търсят там скромно място в низините на обществената структура“¹⁷⁵.

Ботеро е и инициатор и организатор на четвъртата международна среща на асириолозите в Париж (29.06-01.07.1953), посветена именно на проблема с хабиру. Материалите от нея са издадени под негова редакция¹⁷⁶.

След този етап в развитието на проучванията вече дори консервативните изследователи като Манфред Вайперт са принудени да възприемат тази позиция: „в днешно време е честно общопризнато, че хапиру... не са народ, тоест относително обединена единица с много общо в езика, обществото и културата, а една „интернационална“ класа от хора, които в стратифицираното общество на Близкия Изток през Средната бронзова епоха играят всякаква друга, но не и водеща роля“¹⁷⁷. Повтаря го и Карен ван дер Тоорн¹⁷⁸: „ḥabirū са били „маргинализирани елементи“ или „социални изгнаници““¹⁷⁹.

Точка на спора поставят от 80-те години нататък Нилс Петер Лемче с дефиницията си: „парасоциален елемент ... състоял се от избягали бивши несвободни селяни и арендатори“¹⁸⁰ и

¹⁷⁰ Дорм е привърженик на неправилната хипотеза за хапиру като производна на „покрит с прах“ – „можем да се запитаме дали квалификацията ‘arīru, възприета във формата ḥarīru в клинописните текстове, не е живописна фигура, представяща „запращените“ които обикаляли по големите пътища“ (Dhorme, *Les Habirou et les Hébreux*, 1954, p. 261) и възраженията му срещу отъждествяването с хабиру са основно от лингвистична гледна точка.

¹⁷¹ Bry – *Les „Hébreux“*, 2008, p. 60.

¹⁷² Жан Ботеро (1914-2007) е един от най-добрите специалисти в света по културата на Древна Месопотамия за своето време, интересите му включват също така семитология, библеистика и история на Древния Близък Изток. Преподава асириология в Екол Пратик дез’ От Етюд в Париж. В младежките си години се увлича по католицизма и дори постъпва в ордена на доминиканците. Напуска го през 1950, след като е подлаган на тормоз и ограничения и е обявен за „опасност за младежта“. Причина е публичното му мнение, че разказите в библейската книга Битие не са достоверни, а митологични.

¹⁷³ Bottero, *Ḥabiru*, 1972-1975, s. 25, col. 2.

¹⁷⁴ пак там, s. 27, col. 1.

¹⁷⁵ пак там, , col. 2.

¹⁷⁶ J. Bottéro (ed.) – *Le problème des Habiru à la 4e rencontre assyriologique internationale* [Cahiers de la Société Asiatique 13], Paris (Imprimerie nationale) 1954.

¹⁷⁷ Weippert, *The Settlement*, 1971, p. 65.

¹⁷⁸ Карен ван дер Тоорн (р. 1956) е холандски религиовед, преподавател в Амстердамски университет.

¹⁷⁹ Van der Toorn, *Family religion*, 1996, p. 186.

¹⁸⁰ Lemche, *The early Israel*, 1985, p. 427. За пръв път в по-ранна негова статия: „парасоциална група на граничната линия на нормалната обществена система“ (Lemche, *Hebrew*, 1979, p. 3).

Ансън Райни¹⁸¹ от университета в Тел Авив: “ ‘apiru, изгнаници и хора извън закона спрямо установеното общество, нямат нищо общо, било езиково, било социално с ibritim, евреите”¹⁸²; “ясно е, че хабиру не е етническо обозначение. Хабиру са социален елемент... те не са от една единствена езикова група...и за тях никога не се посочва, че принадлежат към племена”¹⁸³. Той язвително определя все още продължаващите опити за представяне на хабиру за евреи „наивни”, „абсурдна ментална гимнастика на предубедени мислители (wishful thinkers), които се опитват да игнорират реалностите на лингвистиката”¹⁸⁴. В крайна сметка, когато резултатът от цялата дискусия е сумиран от Освалд Лоретц¹⁸⁵. В единствената детайлна монография по темата той формулира наложилите се научен консенсус в същия дух: „под хабиру не трябва да разбираме конкретна народност, а определена социална класа –наемници и разбойници, които не са желали да се вписват повече в съществуващата обществена структура”¹⁸⁶; и нарича идеята за „директна връзка” между хабиру и евреите „историческа спекулация”¹⁸⁷.

В системното отстояване на тази концепция се включват даже и самите евреи. Както изрично отбелязват израелският археолог Израел Финкелщайн¹⁸⁸ и Нейл Ашер Зилберман¹⁸⁹, а успешно доказва¹⁹⁰ сънародникът им Надав Нааман¹⁹¹: „широко разпространената употреба на термина в продължение на много столетия из целия Близък Изток сочи, че той има по-скоро социално-икономическо значение, отколкото да обозначава специфична етническа група”¹⁹²; „Ḥabiru не се отнася толкова до етническа група, колкото до проблемна социоекономическа класа”¹⁹³; названието „Ḥabiru” ... никога не е използвано като етническо определение; всъщност отсъствието на етническо окончание е една от най-забележителните му характеристики и го отличава от всички имена на народи”¹⁹⁴.

В Източния блок по време на Студената война трактовките на специалистите в областта следват общата насока на научната общност независимо от политическото противостояние. Игор Дяконов¹⁹⁵

¹⁸¹ Ансън Райни (1930-2011) е семитолог роден в САЩ и преподавал в Израел, университета на Тел Авив. Най-същественият му научен принос е изучаването и обновеното критично издание на писмата от Амарна. Преди да започне научната си кариера е военен във военната академия Браун в Арканзас.

¹⁸² Rainey, Review of Redating the Exodus, 1980, p. 251.

¹⁸³ Rainey, Shasu or Habiru, 2008, p. 52.

¹⁸⁴ Anson Rainey and R. Steven Notley, The Sacred Bridge (Jerusalem: Carta, 2006), p. 89, цит. по Rainey, Shasu or Habiru, 2008, p. 53.

¹⁸⁵ Освалд Лоретц (1928-2014) е немски богослов и ориенталист. Изучава главно текстовете от Угарит, като има значителна заслуга за признаване на факта, че тамошните религиозни и епически текстове и тези в еврейската Библия принадлежат към една и съща митологична традиция. Основава годишника Ugarit-Forschungen (UF) и създава системата за референтно цитиране на паметниците от Угарит (KTU).

¹⁸⁶ Loretz, Habiru-Hebräer, 1984, p. 33.

¹⁸⁷ пак там, p. 86.

¹⁸⁸ Израел Финкелщайн (р. 1949) е авторитетен израелски археолог, академик. Интерпретира археологическите данни с широк интердисциплинарен подход. Участва повече от 25 г. (от 1994) в разкопките на Мегидо. Има съществен принос в реконструирането на историята и хронологията на Израел и Юдея в епохата на тяхното формиране като държави.

¹⁸⁹ Нейл Ашер Зилберман (р. 1950) е американски историк от еврейски произход, автор на популярни книги за еврейското минало и цивилизационно наследство. Участник, ръководител и координатор при много проекти по опазване на културно-исторически паметници в Близкия Изток и Европа.

¹⁹⁰ Na'aman, Habiru and Hebrews, 1986, pp. 271-288.

¹⁹¹ Надав Нааман (р. 1939) е израелски историк, професор в университета на Тел Авив и автор на важни монографии за ранните история и религия на евреите през Желязната епоха.

¹⁹² Finkelstein & Silberman, The Bible Unearthed, 2002, p. 103; Finkelstein & Silberman, David and Solomon, 2006, p. 44.

¹⁹³ Finkelstein & Silberman, David and Solomon, 2007, p. 44.

¹⁹⁴ Na'aman, Habiru and Hebrews, 1986, p. 278.

¹⁹⁵ Игор Михайлович Дяконов (1915-1999) е руски специалист по история и култура на Древния Близък Изток. Авторитетни по шумерологията, един от авторите на опит за определяне на шумерския език (считан

пише по въпроса в пълно съзвучие с горните мнения: „Изказаното още в началото на века мнение, че под термина „хапиру“ се крие първоначалната форма на етническото обозначение „евреин“ предизвиква продължителна и разгорещена дискусия...такава идентификация няма нито лингвистична, нито историческа опора. Хапиру са били... прогонени или бегълци от своите общини с най-различен произход”¹⁹⁶.

4. Доводи против етническото отъждествяване между хабиру и евреи.

Така за период от около век позицията на научната общност се преобръща напълно¹⁹⁷ и хабиру са считани за „най-общо казано... група, която е съществувала извън структурата на познатите политически сили”¹⁹⁸. Какви са основните аргументи за тази промяна?

- На първо място нито един от многобройните споменаващи хабиру древни текстове не говори за тях като за етнос. Няма никакви данни за тяхно разделение на племена, нито преки или косвени сведения за „език на хабиру”. Социалната им структура е напълно неясна, с изключение на това, че се подчиняват на главатари, сред тях преобладават мъжете и живеят извън установените граници на уседналите общини. Един от египетските текстове, изброяващи даровете на фараона Рамзес III¹⁹⁹ за различни храмове – големият папирус Харис, споменава хапиру заедно с други слуги, дадени на храма на Атум в Хелиополис: „воини, синове на принцове, марианну, хапиру и уседнали хора, които са на това място – 2093 души”²⁰⁰. Тук на първо място те са споменати заедно с други социални категории и групи (но не по племенна принадлежност !) и на второ, сякаш са противопоставени на категорията „уседнали хора”. Като че ли текстът прокарва споменатата в обобщенията на учените по-горе разграничителна линия между скитащите хапиру и уседналите общинници независимо от племенна принадлежност, както марианну макар и индоевропейски термин обозначава категория наемни воини независимо от произхода им. Закономерността е отбелязана от Джон А. Уилсън: „никое от съпровождащите имена не е на племе, всички се отнасят до статус”²⁰¹.

Въпреки това, този аргумент изведен от египетските текстове сам по себе си не е достатъчен за надеждно разрешаване на въпроса – той може да има само помощна роля в дискусията, по необходимост концентрирана основно върху клинописните паметници. Освен това заключението на Уилсън е твърде генерално, за да бъде вярно – например в друг вече споменат паметник, идентичните текстове на стелите в Карнак и Мемфис²⁰² на Аменхотеп II, хапиру са споменати заедно с категорично племенни групи: бедуйните шасу, хару (хорити от Палестина) и неге (вероятно жители на Нухаси в Северна Сирия). Както сочи Освалд Лоретц, от йероглифните надписи: „не става ясно какъв е произходът на египетските ‘apiru и дали те следва да бъдат считани за етническа или социална единица”²⁰³.

официално и до момента за изолат) като принадлежащ към групата мунда в австро-азиатските езици. Занимава се още с иранистика, хебраистика, арменистика, сравнителна съпоставка на древните законодателства, философия на историята, литературознание и др.

¹⁹⁶ Дьяконов, История Древнего Востока, ч. 2, 1988, стр. 228.

¹⁹⁷ Подобен и почти пълен разбор на позициите на специалистите в: Loretz, Habiru-Hebräer, 1984, ss 235-248; Bry, Les „Hébreux”, 2008, pp 39-41.

¹⁹⁸ Davies, Joppa, 2003, p. 64.

¹⁹⁹ Рамзес III (ок. 1186/5-1155/3 г. пр. н.е.), наричан от израелския историк Ерик Клайн: „последният герой на Египет” е вторият фараон от XX династия. Най-важно събитие в царуването му е отблъскването на нашествието на „морските народи”, които се опитват да окупира Делтата на Нил и да нахлуят в страната. Води наказателни походи в Леванта и Либия и временно стабилизира държавата.

²⁰⁰ BM 10053 (pHarris I; BM EA9999.43 = ANET 261), XXXI, 8.

²⁰¹ Wilson, Eperu, 1933, p. 278.

²⁰² Urk. IV, 1309 (= ANET 247), 1, 29-31.

²⁰³ Loretz, Habiru-Hebräer, 1984, p. 28.

- На второ място хабиру и древните евреи се различават категорично по обитавания ареал на разпространение. Съгласно авторите на Библията и археологическите данни, еврейските племена обитават „от Дан до Беер-Шева“²⁰⁴: западната планинска част на Палестина по поречието на реката Йордан, край езерото Кинерет, планината Башан, пустинята Негев и източното крайбрежие на Мъртво море – от Дан (Тел Дан) на север до Беер-Шева на юг. Всъщност на картата на Древния Близък Изток това е един съвсем ограничен район, далеч от центровете на цивилизацията.

От друга страна хабиру са активни в един значителен по площ регион, какъвто еврейските жреци-редактори не са си представляли и в най-разпалените си мечти за териториално разширение на Юдея. Те са споменавани в таблички от Шумер (Ларса²⁰⁵ и Нипур²⁰⁶). В текстовете от Нузи се съобщава, че родина на много от тях е Акад: „Тарибатум, хабиру от Акад“²⁰⁷; „Мар-Ишар, хабиру от Акад“²⁰⁸; „Ишар-Ахат и Ахатийа... две жени хабиру от Акад“²⁰⁹; „за коня на хабиру от Акад“²¹⁰. Други са родом от Вавилон, като Адду-Шарум, постъпил на служба в Сагаратум с шайката си²¹¹ или Асирия: „Мар-Идиглат, хабиру от Ашур“²¹²; оттам са и Арад-Куби²¹³, Вааш-Кабийа²¹⁴ и Ати-Иламу²¹⁵. Срещаме ги в Мари²¹⁶ по средното течение на Ефрат, асирийските колонии в Кападокия²¹⁷, Нузи²¹⁸ в Сирия, малоазийските и сирийски владения на хетите²¹⁹.

Дори ако се фокусираме само в региона на Сирия-Палестина откъдето имаме изключително богата документация, географският обхват на дейност на хабиру отново не съвпада с този на „децата на Израел“. Наистина, в кореспонденцията от Амарна се споменават градове в териториалното ядро на царството Юдея: Йерусалим²²⁰, Сихем²²¹, Мегидо²²², Гезер²²³. Но от друга страна хабиру обсаждат Библос²²⁴ и в крайна сметка поставят там свое марионетно протекже. Застрашават най-

²⁰⁴ Съд. 20:1; 1 Сам. (гр. и слав. 1 Цар.) 3:20; 2 Сам. (гр. и слав. 2 Цар.) 3:10; 17:11; 24:2; 15; 1 Цар. (гр. и слав. 3 Цар.) 4:25; 2 Летоп. (гр. и слав. 2 Паралип.) 30:5.

²⁰⁵ YOS V, 33, 7; 46, 2; 47, 4; 50, 4; 51, 4; 52, 4; 53, 3.

²⁰⁶ RA XLIII, 33, 24, 1; AB XI, 37, 23; PBS II/2, 84, 9; 89, 2; .

²⁰⁷ JEN V, 455, 11, 1-7.

²⁰⁸ JEN V, 455, 11, 8-16.

²⁰⁹ JEN 1023.

²¹⁰ SMN 3191:19, вж. и SMN 2145.

²¹¹ ARM XIV, 72; 73), вж също и K 212:5; BM 1922-5-13: 2

²¹² JEN V, 459.

²¹³ JEN V, 157.

²¹⁴ JEN V, 942.

²¹⁵ JEN V, 420; вж. също и CT XXXIX, 25a, 15; K 260:8; 250 (= CT XXVI, 40), II, 7; 2055, II, 7; 2898; 4195 (= CT XXVI, 42), II, 4; 4395, V, 22'; 7000 и др.

²¹⁶ ARM II, 131, 13; ARM VII, 227, 9'; ARM IX, 7, 4; A.49; A.109, 42; A.498, 30'; A.566, 21; A.633, 22; A.807, 14; A.1218, 29; A.1265, 7'; A.2145, 16; A.2339; A.2523, 14; A.2734, 5; A.2886, 23; A.3004, 14; A.3056, 20, 3 и др.

²¹⁷ OIP XXVII, 5; 9; BIN VI, 226, 14, 9.

²¹⁸ JEN V, 447; 446; 447, 2; 448, 2; 449, 1; 450, 1; 452, 1; 453, 6; 454, 1; 455, 2; 456, 5; 457; 458, 1; 459, 2; 460, 1; 461, 2; 463, 1; 464, 1; 465, 2; 610; 611; 613; 642; JEN 1023; SMN 2145; HSS V, 38, 41; 55; HSS XIII, 123, 11; 152, 22; 348, 5; 468, 9; HSS XIV, 46, 19; 49, 39; 53, 18; 93, 5; 95, 10; 102, 14; 176, 8; HSS XV, 62, 3; 120; 227, 1; 237, 3; OIP 57: 55; 214 и др.

²¹⁹ KUB III, 3, 7, 4'; KUB VIII, 83., 9; KUB XIX, 50, IV, 19; KUB XXI, I, IV, 20; KUB XXIII, no 75, IV, 12; 77a, 8; KUB XXX, 34, IV, 30; KUB XXXII, 9; 14; KUB XXXIV, 62, 10; KUB XXXV, 21, I, 22; 43, III, 31; 45, II, 3; 46, 6; 48, III, 9; 49, 16; 51, II, 27; KUB XXXVI, 102, 2; 106, 2; KBo I, 1, 50'; 2, 27'; 3, 5'; 4, IV, 29; KBo III, 3, 17; 20, 10; 46, 39; 54, 9; KBo IV, 10, 3'; KBo V, 3, I, 56; 9, IV, 12; KBo. IX, 4; 73, 13; HT 2, IV, 5; 37, 3; AboT 56, II, 25

²²⁰ EA 286: 19; 56; 287:31; 288:38; 289:24; 290:13.

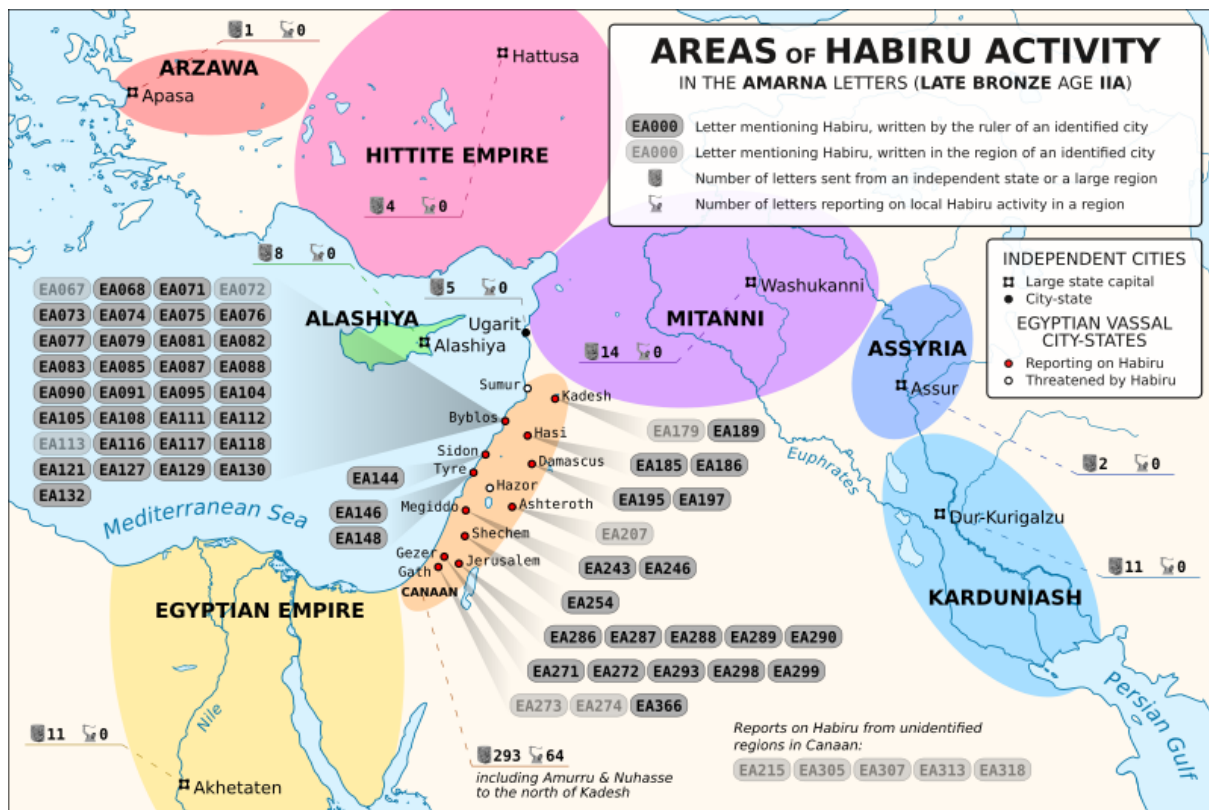
²²¹ EA 254:34.

²²² EA 243:20; 246:7.

²²³ EA 271:16; 298:27; 299:18; 24.

²²⁴ EA 68:13, 18; 71:21; 29; 73:29, 33; 74:14; 21; 28; 36; 75:10; 76:18; 37; 77:25; 79:10; 20; 26; 81:13; 82:9; 83:17; 85:41; 73; 78; 87:21; 88:34; 89:32; 90:25; 59; 91:5; 24; 104:52; 54; 105:74; 108:62; 111:20; 112:46; 113:25; 116:38; 77; 117:58; 94; 118:38; 121:21; 127:8; 21; 46; 129:89; 130:38; 132:21.

големите финикийски градове: Тир²²⁵ и Сидон²²⁶, като за това имат значителен флот какъвто евреите в ранната си история не притежават. В Западна Сирия те са около Кадеш²²⁷, в Дамаск²²⁸ (тогава Упе), стигат дори до Халаб (Алепо) който в редица текстове е наречен дори „Халаб на хапиру“²²⁹. По крайбрежието стават първостепенна тема за коментари в Угарит²³⁰ – далеч откъд както от реалните възможности на древните евреи, така и на тяхното въображение.

Фиг. 5: Регионът на действие на хабиру като социален и политически феномен през Бронзовата епоха. На картата са отбелязани градовете в Сирия и Палестина, където те са най-активни.

- Третият аргумент е, че хабиру са с изключително разнообразен етнически състав. Преобладават западните семити, вкл. аморити²³¹, освен тях имаме и източни семити: жителите на изброените по-горе области- акадци, асирийци, вавилоняни. имаме и немалко хурити²³², които дори въобще не са семити. В архивите от Нузи се споменава поне един: Ари-Тешуб²³³. Документът обаче, който

²²⁵ EA 146:22; 148: 43; 45.

²²⁶ EA 144:26; 30.

²²⁷ EA 189:11; 17.

²²⁸ EA 195:27; 197:4; 11; 30.

²²⁹ Hlb 'aprm : KTU 4.48:1; 4.73:12; 4.346:7; 4.380:16; 4.610:26 ; Syria XXI, 143.

²³⁰ RS 1603 (= PRU III, 3): 5-6; 1799 (= PRU VI, 112): 5; 10045: 1; 11724; 11790: 7; 11848: 12; 15109 (=PRU III, 102): 54; 16364: A7; 17232 (= PRU IV, 239): 2; 17238 (= PRU IV, 107): 7, 16; 17341 (= PRU IV, 161): 3'; 7'; 17349 B (= PRU IV, 87): 9'; 18148 (= PRU V, 88): A7; 19101 (= PRU IV, 287 s.): 16'.

²³¹ JEN V, 270: Ki-iš-A-mu-ur-ri, son of Ta-te-ni; JEN V, 409: Šilli-Kubi; JEN V, 157: Arad-Kubi и др.

²³² Хуритите са кавказки племена, разселили се в Анатолия, Горна Месопотамия и Северна Сирия. Основно население на Митани, значително- в Хетската империя и в Асирия. Говорят хуритски език, сроден на урартския и възможно днешния грузински. Участват в етногенеза на по-късните арменци, макар те да говорят на индоевропейски език.

²³³ JEN V, 464.

въвежда така значимо хуритите като фактор в етническия анализ е малка глинена призма с неизяснен произход от частна колекция. Тя съдържа списък с воители-хабиру на служба при Тунип-Тешуб, цар на незначителната държава Тикунани между Тигър и Ефрат в Горна Месопотамия, съвременник на хетския цар Хатушили²³⁴. В списъка общо 438 наемници носят 333 различни имена. При детайлен анализ 273 от тях (ок. 62 %) са идентифицирани като категорично или предполагаемо хурити, само 26 (ок. 6 %) като доказано или предполагаемо семити (аморити и акадци), а 135 (ок. 34 %) са с установена или възможна друга, нито хуритска, нито семитска етимология на имената (касити²³⁵, еламити или неопределени). Тримата отговорници (waklu) на групата и акадският писар не са взети предвид при калкулацията²³⁶.

Като довод за етнически характер на хабиру не може правомерно да бъде привеждано и наличието в хетски клинописни договори на термина „богове на хабиру“²³⁷, на пръв поглед припокриващ се с „бога на евреите“²³⁸ в библейските текстове. Причина такова привидно правдоподобие да бъде отхвърлено е, че изразът не е употребен в смисъл на божества на определен народ или племе, а като „неизвестни богове почитани от чужденци и скитници“. За тях съставителите на договора не са имали нужната информация за да ги включат поименно или с конкретно обобщение на географска област, а не са искали да предизвикат гнева им със своята небрежност. В този контекст „боговете на хабиру“ намират паралел в далеч по-късната практика на древните гърци да издигат олтари и храмове на „непознатите богове“ (ἀγνωστοί θεοί)²³⁹. В подобен смисъл вероятно би следвало да се разбира и споменаването на бог Хабиру в асирийски текст от гр. Ашур²⁴⁰.

- Последен, макар и само косвен и спомагателен довод е голямата времева дистанция между отбелязаната активност на хабиру през късната Бронзова епоха (XIV-XIII в. пр.н.е.) и първите достоверни исторически свидетелства отбелязващи наличието на евреи в Палестина – двете царства Израел и Юдея през Желязната епоха (кр. X-нач. на IX в. пр. н.е.)²⁴¹.

Така в резултат на всичко гореизлижено можем отново да обобщим:

Хабиру (хапиру) не е етнически термин и те не са древните евреи или родствени на тях племена, а социален феномен. Това е обозначение за хора (индивиди или групи) извън закона, които по една или друга причина са се отделили от своите общности и живеят извън обхвата на административни, военни или други власти. Те могат да обитават както градски или селски региони с традиционна уседналост, така и незаселени или рядко заселени пушинаци. Тъй като нямат дом в общоприетия смисъл, хабиру могат лесно да мигрират от едни места или области в други, но не са номади в обичайния смисъл на думата: не водят специфичния за номадите начин на живот, нямат обусловения от него бит, в много по-голяма степен от тях са зависими от връзката си с уседналите общини и не принадлежат към племенната структура и йерархия на номадите. Хабиру са с най-разнообразен етнически произход, говорят на различни езици, локализиращи са на най-различни

²³⁴ Хатушили I (ок. 1650-1620 г. пр. н.е. – средна хронология или 1586-1556 г. пр. н.е. – къса хронология) е хетски цар, известен най-вече с това, че премества столицата на страната от Кушара (в днешния район Йозгат) в Хатуша (дн. Богазкьой).

²³⁵ Касити са 12 души от отряда хабиру, почти 3 %. Единственият друг касит-хабиру, ако съдим по името, е Харби-Шипак от кореспонденцията между вавилонския и асирийския цар (IV R 34, II, 5). Каситите също не са семити, а сродни на хуритите племена от планините Загрос. През XVI-XII в. владеят Вавилон.

²³⁶ Zadok, Review of Salvini's The prism, 1999-2000, pp 352-355.

²³⁷ В договора между Шупилулиума I и Куртивазата (наричан още Шативаза), царя на Митани (XIV в. пр. н.е. : KBo I, I, 35 ff = ANET 206) и далеч по-известния договор между Хатушили III и Рамзес II (XIII в. пр. н.е.) : KBo I, 7, KUB III 121, KBo I, 25, KUB III, 2 § 18 = ANET 205); KBo II, 1, 27: ilani- meš ša-ameli SA.GAZ .

²³⁸ Изх. 3 :18; 4:5; 5:3; 7:16; 9:1; 13; 10:3.

²³⁹ Paus. Descr. I, 1, 4; Philostr. Vit. Apoll. VI, 3; Pseud.-Luc. Philopatr., IX, 14; Деян. 17:22-31. Вж. идеята за такъв паралел във Weippert, The Settlement, 1971, p. 70-71.

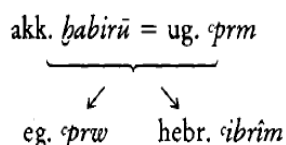
²⁴⁰ KAV 42, II, 9.

²⁴¹ отбелязан в Loretz, Habiru-Hebräer, 1984, p. 86.

места в Древния Близък Изток. Те могат да бъдат социализирани доброволно или принудително по множество начини, а в случаите когато някъде централна власт отсъства или е слаба, могат да се обединят под ръководството на харизматичен неинституционален лидер (главатар²⁴²), да се превърнат в политическа сила и дори да положат начало на нова държава.

Такова обобщение в подобен вид може и да се открие и у Пол Бри: „Хабиру са политически емигранти, често организирани във въоръжени банди, групирани около вожд; те са му предани, но по отношение на тях не може да се има предвид верността, дължима на един цар. Те ни-най-малко нямат структурите, които характеризират бедуините, които са организирани в разпределени на кланове племена обединени около един цар. Понякога те са описани по един индивидуален начин с техния етнически произход, но дадена тяхна група не се характеризира с общ етнически генезис“²⁴³.

От друга страна, за библейските автори „евреи“ определено е етноним, обвързан с конкретна територия²⁴⁴ и това прави смисъла на двете понятия напълно несъвместим ако ги разглеждаме ограничено било само в контекста на племенна принадлежност, било само в социален такъв. И все пак, оказва се, все пак между хабиру и древните евреи съществува връзка. И тя действително е историческа и етимологическа, макар и в никакъв случай етногенетична.

Фиг. 6: Етимологическа връзка между понятията хабиру и евреи според актуалния академичен консенсус²⁴⁵

5. Вторият възход на хабиру в Ханаан.

През XI-X в. пр. н.е. в Палестина е смутното време на Ранножелязната епоха. Обществено-политическата картина напомня доста тази от царуването на Ехнатон през Бронзовата (XIV в. пр.н.е.), като в много отношения властовият вакуум и социалният хаос са далеч по-големи. Египет се е оттеглил отново в традиционните си граници, водейки борба на живот и смърт за оцеляването си пред нашествието на „морските народи“. Големият му конкурент – Хетската империя е пометена от тях. По крайбрежието на Ханаан се заселват отблъснатите от Египет племена пелешет (филистимци²⁴⁶). Традиционните градски центрове са опустошени, административната структура – разрушена и няма местни сили, които да си оспорват властта в районите във вътрешността на страната: между крайбрежието и Мърво море и по поречието на Йордан. В тази обстановка на

²⁴² В текстовете от Угарит срещахме именно тази титла – *rb ḥpr̥m* (KTU 4.752:1).

²⁴³ Bry, Les „Hébreux“, 2008, p. 42.

²⁴⁴ Бит. 40:17 – „земята на евреите“ (אֶרֶץ הָעִבְרִים *erez ha ibrim*);

²⁴⁵ Loretz, *Habiru-Hebräer*, 1984, p. 46.

²⁴⁶ Филистимците (евр. פְּלִשְׁתִּים - *pēlišṭim*, познати в научната литература и с даденото им от египтяните име пелешет са един от „морските народи“, нахлули през XII в. пр. н.е. в Египет. Отблъснати при Рамзес III, те се заселват по южното крайбрежие на Ханаан, образувайки независима конфедерация от пет града-държави: Газа, Ашкелон, Ашдод, Екрон и Гат. Така всъщност те, а не евреите или техни предци се явяват единствените уседнали в района нашественици през този период, което е доказано и с генетичен анализ (Michal Feldman et al., *Ancient DNA sheds light*, 2019, pp. 1-11). Не е ясно дали са индоевропейци или не, ранните изследователи ги идентифицират с пеласги. Впоследствие тези завоеватели се претопяват в местното население, приемат дори езика му, но остават да доминират в района чрез името си. Последните филистимци са депортирани насилствено в Месопотамия от нововавилонския цар Навуходоносор II (605-562 г. пр. н.е.) ок. 604 г. пр. н.е.

тотална социална фрагментация, когато регионът е „ничия земя“, местните жители²⁴⁷ обаче просперират, освободени от сянката на обичайните велики сили, които си оспорват властта над тях. Населението се увеличава – в района между Беер-Шева²⁴⁸ на юг и долината Изреел²⁴⁹ на север са обитавани над 250 макар и малки селища. Усвоени са новаторски техники в земеделието и водоснабдяването (обмазани цистерни), използват се железни оръжия и инструменти. Основани са племенни съюзи и се полагат основите на двете бъдещи царства Израел (кр. на XIII²⁵⁰/X в. – 720 г. пр. н.е.) и Юдея (XI/X в.-586 г. пр. н.е.), както и аналогично на далеч по-малко популярните техни съседи на юг, изток и югоизток: Амон (X в-332 г. пр. н.е.), Моаб (XIII в.- ок. 400 г. пр. н.е.) и Едом (XIII в.- ок. 125 г. пр. н.е.). От смесването на различни локални социални елементи: бедуини шасу, планински полуномади и възможно емигранти от традиционните големи градски центрове по крайбрежието и в равнинната част на Ханаан в резултат на постепенен процес се формира еврейският етнос²⁵¹. Един забележителен археологически маркер по който можем да определим началото на неговото присъствие е практически пълната липса на кости от свине в обитаваните от него селища, докато в тези на съседите му от крайбрежната равнинна част на страната и на изток от Йордан и Мъртво море те са откривани в изобилие²⁵².

Не е учудващо и това, че при такива идентични и дори далеч по-благоприятни за анархията от тези през Бронзовата епоха условия отново процъфтяват скитащите разбойници хабиру. Именно техните опитни в партизанските тактики (*guerilla warfare*), лоялни на лидерите си дружини се превръщат в ядро, около което се формират новите властови структури. Така например в библейската книга Съдии (Шофтим), запазила въпреки фолклорния си характер, късното записване и последваща редакция²⁵³ и зърна автентична информация за най-ранната история и политическо устройство на евреите скитниците-разбойници отчитат едно почти натрапчиво присъствие. Най-яркият разказ с тяхно участие там е този за кариерата на някой си Йефтай от Галаад²⁵⁴. На моменти тя напомня изключително много сюжета, познат от статуята на Идрими. Той е „син на проститутка“²⁵⁵, който е прогонен от братята си за да не получи дял от бащиното наследство²⁵⁶. Принуден е да бяга в „земята Тов“, където става водач на шайка – „около Йефтай се събраха

²⁴⁷ Противно на популярните и поддържани от библейските разкази представи, „завоюването на Ханаан“ от евреите начело с Исус Навин е само мит, обслужващ целите на национална консолидация и експанзия в далеч по-късното царство Юдея. Археологическите данни потвърждават, че масирано нашествие в Палестина през XIII в. пр. н.е., свързано с разрушаване на споменатите в Библията градове не е имало (вж. Finkelstein & Silberman, *The Bible Unearthed*, 2002, pp. 79-90).

²⁴⁸ Беер-Шева: град в Южен Израел, северната част на пустинята Негев. Древното селище, разположено северозападно от съвременния град е със статут на „световно културно наследство“ от ЮНЕСКО.

²⁴⁹ Изреел: плодородна долина между планинските райони на Галилея и Самария и планината Кармел, достигаща до долината на Йордан. В древността е известна като „житница“ на района, най-големият ѝ град е бил Мегидо.

²⁵⁰ Първото споменаване на Израел като етнос в Победната стела на Мернептах (ок. 1208 г. пр. н.е.) в Тива: „Израел е опустошен и семето му вече го няма“ (ред. 27, вж. KRI, IV, 3 A/B, 19, 7; KRIT IV, 3 A/B, 19, 7, p. 15).

²⁵¹ Finkelstein & Silberman, *The Bible Unearthed*, 2002, pp. 105-122; Finkelstein & Mazar, *The Quest for historical Israel*, 2007, pp. 73-98; Dever, *Who were the early Israelites*, 2008.

²⁵² Finkelstein & Silberman, *The Bible Unearthed*, 2002, pp. 119-120; Finkelstein & Mazar, *The Quest for historical Israel*, 2007, pp. 79: „табуто върху свинете вече е било практикувано през периода Iron I“.

²⁵³ Най-ранният корпус от библейски книги е формиран в Юдея при царуването на Йосия (ок. 649-609 г. пр. н.е.). Основната му цел е да обслужва провежданите от него религиозни реформи, административна централизация и външна експанзия за присъединяване на освободените от асирийско владичество земи на северния съсед – Израел. Втора основна редакция и допълнение този сборник претърпява във Вавилон (VI в. пр. н.е.) от еврейски жреци и книжовници.

²⁵⁴ Галаад или Гилеад: хълмист район на изток от р. Йордан, днес в Йордания.

²⁵⁵ Съд. 11:1.

²⁵⁶ пак там 11:2.

безделници и излизаха с него²⁵⁷. Заплаха от амонитите обаче принуждава старейшините от родината му да потърсят неговата помощ и закрила като му се подчинят²⁵⁸. Йефтай обещава ако победи враговете, да принесе в жертва чрез изгаряне (olah) първото което срещне прибирайки се у дома след победния си поход²⁵⁹. Победата над неприятеля от Амон е пълна, а когато Йефтай се завръща е посрещнат от дъщеря си, която е принуден да принесе в жертва²⁶⁰. Не можем да сме сигурни, че Йефтай е наистина историческа личност, завършекът на повествованието със сигурност е фолклорен мотив. Но както обстоятелствата, така и развитието на основния наратив за успешно налагащата властта си над околните селища банда разбойници кореспондират напълно с обстановката в района през този период и ѝ придават правдоподобност. Паралелът между този главатар и хабиру не е оставен без внимание от изследователите. Така Пол Бри отбелязва: „в историята за Йефтай се откриват няколко характеристики, присъщи на хабиру: принудително изгнание... групиране на авантюристи около прогонения водач и предприемане на набези“²⁶¹.

В същата книга Съдии се срещат още, макар и не така ярки описания на епизоди за бандити. Така в един до болка познат от различни исторически епохи разказ за семейна междуособица в борба за власт Абимелек, син на Гедеон (Йерубаал) от Офра и местна аристократка от Шекем (Сихем) се опитва да елиминира братята си след смъртта на бащата. За целта той търси подкрепата на роднините на майка си, които му дават необходимата сума пари от местното светилище на божеството Баал-Берит („Баал на завета“). С тях той наема „едни никакви и развалени мъже“²⁶². Начело на тази шайка нахлува в Офра, изколва братята си и заграбва трона²⁶³. Случаят е квалифициран от Надав Нааман по недвусмислен начин: „използвайки скитащи бегълци за да му помогнат да завземе политическата власт, Абимелек прилича на управниците на градове-държави в Ханаан, които наемат войници от средите на хабиру за подобни цели“²⁶⁴. Впоследствие новоизпеченото локално царче влиза в конфликт с доскорошните си съюзници, които са се отдали на разбойничество и „поставиха засади по хълмовете.... та обираха всички, които минаваха покрай тях по пътя“²⁶⁵.

Друга случка, в която е описано завладяване на град от орда хабиру е историята за историята на поселището Дан и тамошното светилище. За нея не можем да кажем доколко там е запазен спомен за реални събития, или е просто очерняне със скандален пи-ар на провинциален култов център от столичните жреци в Йерусалимския храм. Според сюжета млади и войнолюбиви мъже от племето Дан, живеещо в Цора и Ещаол изпращат разузнавачи в района на Лаиш, колония на финикийския център Сидон. Те виждат, че населението е безгрижно, градът изглежда неукрепен и беззащитен, отдалечен от съседи, които биха могли да му окажат помощ. След завръщането на съгледвачите у дома от местното население се отделя банда, която за да си подсигури успех в набега взема насилствено идолите и жреца от едно популярно домашно светилище²⁶⁶. После те „дойдоха в Лаиш, при хора спокойни и живеещи без страх и поразиха ги с острието на ножа, а града изгориха с огън“²⁶⁷. Впоследствие той е заселен от нападателите и наречен Дан, а с идолите е създадено светилище, което се радва на голяма популярност²⁶⁸. Дори и целият разказ да е

²⁵⁷ пак там 11:3.

²⁵⁸ пак там 11:4-11.

²⁵⁹ пак там 11:31.

²⁶⁰ пак там 11:32-40.

²⁶¹ Bry, Les „Hébreux“, 2008, p. 58; вж. също и Na'aman, Habiru and Hebrews, 1986, pp. 279-280.

²⁶² Съд. 9:4.

²⁶³ пак там 9:1-6.

²⁶⁴ Na'aman, Habiru and Hebrews, 1986, p. 281.

²⁶⁵ Съд. 9:25.

²⁶⁶ пак там 18:1-27.

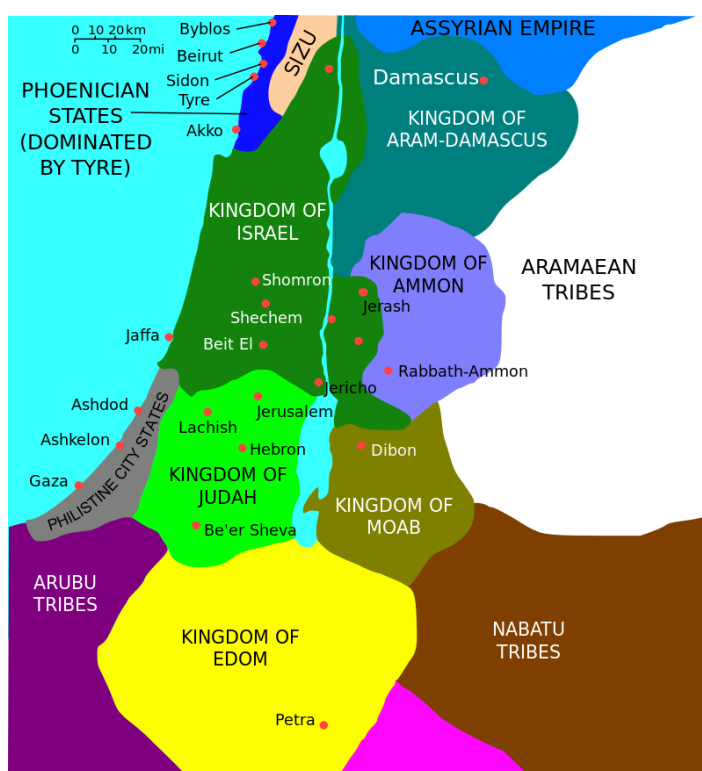
²⁶⁷ пак там 18:27.

²⁶⁸ пак там 18:28-31.

стандартен етиологичен мит, детайлите в него обрисуват по конкретен и правдив начин формирането на шайка хабиру от средите на локални земеделци, а не от номади. Тя е използвана за конкретна цел- овладяване на град, който след успешния завършек служи за оземляване на новите господари.

Така в процеса на взаимодействие между местното население и излъчените от средите на същото това население разбойници – хабиру част от тях се социализират вторично, а в резултат приелите ги групи вероятно започват също да бъдат наричани с това наименование от своите съседи: „ в определени исторически моменти ... групи от „евреи“ са си сътрудничели с техните сънародници и като следствие са били реинтегрирани в обществото на израелитите... по този начин се е получила един вид етническа връзка между израелитите и „евреите“ в смисъл, че последните са били част от израелитската племенна общност..не е чудно, че социалното название е придобило етническо значение”²⁶⁹.

6. Царството Юдея като държава на хабиру.

Фиг. 7: Ханаан (Палестина) през Желязната епоха. Районите на разселване на племената в преддържавния период отговарят грубо на териториите на последвалите ги държави.

Далеч по-важен разказ за възхода на местен Робин Худ откриваме в книгата на Самуил (или първа и втора Царе). И той касае ни повече, ни по-малко самия легендарен основател на царството Юдея – Давид. Голяма част от разказите за основателя на династията юдейски владетели представляват художествена измислица – било разпространявана спонтанно в народния фолклор, било съзнателно съчинена от по-късни жреци и книжовници с цел да обслужва пропагандно монархическия институт в Йерусалим. Това е и причината някои хиперкритично настроени изследователи да отричат изцяло правото на съществуване на Давид и да го причисляват към

²⁶⁹ Na'aman, Habiru and Hebrews, 1986, p. 281.

образите с митологичен характер. Така Томас Томпсън²⁷⁰ от Копенхагенската богословска школа се произнася, че „библейските истории за Саул, Давид и Соломон въобще не са история“²⁷¹, и да счита този владетел за изобретение на книжовните среди от далеч по-късната епоха на Хасмонеите²⁷². Тази хипотеза обаче в крайна сметка се оказва невярна. През 1993 при проучването на Тел Дан в Северен Израел, местен екип археолози воден от Авраам Биран открива три фрагмента от стела, възможно издигната от сирийския владетел на Арам²⁷³ със столица Дамаск Хазаел²⁷⁴, за да ознаменува победата си над царете на Израел – Йорам²⁷⁵ и Юдея – Ахазия²⁷⁶. Надписът се състои от 13 реда, като редове 9 и 10 споменават: „... и аз убих Ахазия [син на Йорам] от дома на Давид и превърнах [градовете им в руини и опустоших] земята „²⁷⁷. Споменаването на „дома на Давид“ (b't Dwd) е стандартно за района и времето на именуване на управляващата династия по името на нейния основател. По същия начин управлявалата царството Израел династия на Омридите (ок. 884-835 г. пр. н.е.) е наречена „дом на Омри“ (bit Humri) по името на първия ѝ представител (ок. 884-873 г. пр. н.е.) в редица достигнали до нас асирийски клинописни паметници²⁷⁸ - „ лексемата byt Dwd е сходна с такива държавно-династически обозначения като bit Humri“²⁷⁹.

²⁷⁰ Томас Л. Томпсън (р. 1939) е американски библеист и теолог, но по-голямата част от академичната си кариера (1993-2009) прекарва в университета в Копенхаген, Дания. Първоначално следва католическо богословие в Тюбинген, Германия, но не успява да се дипломира - дисертацията му, критикуваща представите за историчност на „патриарсите“ Аврам, Исаак и Яков е отхвърлена от преподавалия тогава там като професор кардинал Йозеф Ратцингер (бъдещият папа Бенедикт XVI). Защищава я в университета Темпъл (САЩ) Въпреки това, поради господстващите в американските академични среди консервативни и фундаменталистски настроения той не успява да получи преподавателска катедра. Затова е принуден да се препитава в продължение на десетилетия като учител, портиер и бояджия.

²⁷¹ Thompson, *The Mythic Past*, 1999, p. 206.

²⁷² Thompson, *The Mythic Past*, 1999, pp. 200-210. Хасмонеите (167/140-37 г. пр. н.е.) , наричани още Макавеи („Чуковете“) са фамилия еврейски свещеници, лидери на успешно еврейско въстание срещу имерията на Селевкидите. Резултат от него е установяването на теократична държава със столица Йерусалим, в която те стават управляваща династия. Впоследствие тя се елинизира силно, изпада в зависимост от Рим и накрая е детронирана от Марк Антоний и Октавиан, които поставят на престола протежето си Ирод Велики (37-4 г. пр. н.е.).

²⁷³ Арам-Дамаск е сирийска държава на арамеите (X в. – 733/732 г. пр. н.е.). Основането му в средата на X в. пр. н.е. се приписва на Ризон I, след като той отхвърля сюзеренитета на Хадад-Езер, цар на Цоба. Най-известният ѝ владетел е Хазаел. Унищожена е от царя на Асирия Тиглатпаласар III (745-727 г. пр. н.е.) при един от завоевателните му походи.

²⁷⁴ Хазаел (или Азаил, ок. 840-800 г. пр. н.е.): цар на Арам-Дамаск. След битката при Рамот-Гилеад срещу израелско-юдейска коалиция превръща в първостепенна регионална сила, завладява големи части от Израел, отразява успешно асирийски нападения и обсажда столицата на Юдея – Йерусалим. Освен в Библията и стелата от Дан е споменат в надписи върху украшения за колесница, открити на гръцките острови Самос и Евбея.

²⁷⁵ Йорам (ок. 851-842 г. пр.н.е.): владетел на палестинското царство Израел, убит в битката при Рамот Гилеад (стелата от Дан) или след поражението от военачалника си Йеху (или Ииуй, ок. 841-814 г. пр. н.е.), който вдига метеж срещу него (според Библията).

²⁷⁶ Ахазия (или Охозия, ок. 842-841 г. пр. н.е.): цар на Юдея, съгласно двете версии по-горе съдбата му е същата като тази на Йорам от Израел (вж. и 2 Летоп (гр. и слав. 2 Паралип.) 21:16-17).

²⁷⁷ вж. 2 Цар. (гр. и слав. 4 Цар.): 8:28; 13:3; 12:17-18. Библейските автори приписват убийството на двамата царе на военачалника Йеху : (2 Цар. (гр. и слав. 4 Цар.): 9:15-28. Не можем да кажем кой от двата източника отразява коректно историческите събития. Възможно е Хазаел да си приписва смъртта на враговете си като безспорен резултат от причинения им от него разгром. Но е възможно и библейският разказ да е фолклорна легенда.

²⁷⁸ Черният обелиск на Салманасар III (859-824 г. пр. н.е.) - COS 2.113F (= ANET 278–281); каменната плоча на Адад-Нирари III (811-783 г. пр. н.е.) от Калах - I R 35, I (= ARAB I, 738; ANET 281): 12; Анализите на Тиглатпаласар III – RINAP I, 21 (=III R 2, pl X): 3'; RINAP I, 22:3'; 42:6'; 15'; 44:17'; 49 rev. 4; 9; 50 rev. 4.

²⁷⁹ Athas, *Tel Dan*, 2003, p. 298.

Аналогично, различните арамейски княжества в Сирия са споменати по установените там династии респективно Бит Хазаел - т.е. Арам-Дамаск²⁸⁰, Бит Якин²⁸¹, Бит Сингибути²⁸² и т. н. Подобни ономастични изрази са съхранени и в Библията: „домът на Израел“²⁸³ и „домът на Яков“²⁸⁴ по името и прозвището на митичния родоначалник на евреите. Там е съхранено дори и понятието „дом на Давид“²⁸⁵ – като „социално-политическо определение“²⁸⁶.

Така след това откритие вече разполагаме с надеждно доказателство, че през IX в. пр. н.е. Юдея е управлявана от династия, водеща произхода си от Давид. Така този библейски образ застава пред нас като потвърдена историческа личност.

Находката от Тел Дан не е посрещната единодушно. По-специално в лагера на Копенхагенската школа, чиито теоретични построения са засегнати в най-голяма степен от нея се надига вълна от безогледни критични предположения, включващи оспорване на автентичността (като късен фалшификат), реконструкцията на фрагментите, прочитането и интерпретацията на текста (dwd като топоним, име на божество) и т. н.²⁸⁷. Доколкото обаче артефактът произхожда от контролирани археологически разкопки на официална институция, подобни възражения са напълно несъстоятелни. Позицията на авторите им не е обективна оценка, а е продиктувана от идеологически предразсъдъци не по-различни от тези на библейските фундаменталисти или марксистките историци, отричащи по презумпция съществуването на човека Исус през I в.

Фиг. 8: Стелата от Тел Дан споменаваща „дома на Давид“.

Разбира се, макар и историчен, истинският Давид не е библейският герой. Отношението между двата образа е като между крал Артур, Робин Худ, Крали Марко и техните действителни прототипи – „повечето от разказите за Давид и Соломон в Библията не могат да бъдат четени като историческо свидетелство в прекия смисъл на думата и тяхното царство е било далеч по-скромно отколното

²⁸⁰ RINAP I, 42:7'; 49 rev. 3; 50 rev. 3.

²⁸¹ RINAP I, 47 obv. 3; 26; 51:3; 19; 52:3.

²⁸² RINAP I, 6:8; 14:5; 8, 9; 17:5; 26:4; 7; 27:1; 35, 1:5'; 12'; 47 obv. 29; 34; 51:20.

²⁸³ Изх. 16:31; 40:38; Лев. 10:6; 17:8; 10; 22:18; Числ. 20:29;

²⁸⁴ Бит. 46:27; Изх. 19:3; Ис. 2:5; 8:17; 10:20; 14:1; 29:22; 46:3; 48:1; 58:1.

²⁸⁵ 2 Сам. (гр. и слав. 2 Цар.) 7: 6-15; 1 Цар. (гр. и слав. 3 Цар.) 12:19; 26; 14:8; 10; 2 Летоп. (гр. и слав. 2 Паралип.) 21:7; Йерем. 21:11-12.

²⁸⁶ Athas, Tel Dan, 2003, p. 300.

²⁸⁷ вж. Thompson, The Mythic Past, 1999, p. 203-205; Gmirkin, Tools slippage, 2002, pp. 293-302; Athas, Tel Dan, 2003, p. 221-226, 271-279; 298-309: особено „b't dwd трябва да се разглежда като топоним, а не като препратка към династия на Давид“ (р. 226); „в надписа от Тел Дан b't dwd е топоним“ (р. 300); „надписът от Тел Дан не ни дава доказателство за един исторически Давид“ (р. 309).

традиционно се счита²⁸⁸. Управляваното от него и предполагаемия му наследник Соломон (за който вече нямаме никакви данни в извънбиблейски извори)²⁸⁹ не е представяната могъща и богата държава, разпростряла се върху обширни територии в Леванта. Тя е била нищожна кланова деспотия, разположена в див полупланински район, незабележима и безинтересна за по-могъщите си съседи²⁹⁰ и управлявана от резиденция приличаща по-скоро на укрепено градче²⁹¹, отколкото на столицата, сътворена от фантазията на по-късните автори. Населението на цялата им страна едва ли е надвишавало в най-добрия случай пет хиляди души, селищата са били не повече от двадесет малки селца с размери около един акър и с около стотина жители²⁹². Двамата властват над империя толкова, колкото майстор Манол от народните песни лети с измайсторените от него криле повтаряйки подвига на Дедал.

Въпреки това въз основа на посочената базова предпоставка за реално съществуване историците са в правото си да търсят в легендите за Давид ядра на реални събития, за да реконструират доколкото е възможно неговата кариера. Родената от привързаността на народа и полета на фантазията измислица не отнема на героя правото на съществуване.

Особено ценни сведения в такъв тип редактирани източници са тези, които поради своя характер и отношение към образа не могат да служат за целите на една по-късна пропаганда или като епизоди с нравоучително-назидателен характер. С други думи такива, които създават лош имидж и негативен пиар на описвания идеализиран герой.

Малко вероятно е Давид да е бил на служба при хипотетичния първи цар на Израел – Саул. Такъв наратив чудесно се вписва като оправдание за постулиране на царуването му над една изобретена *post hoc* ранна „обединена монархия“²⁹³. Имаме епизод обаче, който изглежда като правдоподобно начало на неговата история и той повтаря напълно модела за възхода на главатар на разбойници-хабиру: „И Давид тръгна оттам и избяга в пещерата Адулам (или Одолам) ... и се събраха около него всеки, който се намираше в притеснение и всеки, който беше с дългове, и всеки, който беше обиден и той им стана началник“²⁹⁴. Веднъж формирал шайка, Давид започва да действа по типичния за планински гангстер начин – той „се крие по недостъпни места в дъбовата гора“²⁹⁵ или „в пустинята“²⁹⁶, успешно отбягвайки изпратените подире му потери²⁹⁷. Той е квалифициран от местните жители именно като хабиру като смисъл и семантика: „много са днес слугите, всеки от които е избягал от господаря си“²⁹⁸; „човеци, които не знам откъде са“²⁹⁹.

²⁸⁸ Finkelstein & Mazar, *The Quest for historical Israel*, 2007, p. 107.

²⁸⁹ В никой египетски писмен паметник от ранножелязната епоха няма сведение египетски фараон да е дал дъщеря си за жена на ханаански племенен вожд (противно на библейските твърдения в 1 Цар. (гр. и слав. 3 Цар.) 3:1; 7:8-12; 9:16; 24; 1 Лето. (гр. и слав. 1 Паралип.) 8:11. Дори анализите на Шешонк I (библ. Шишак, 942-922 г. пр. н.е.) – портала от Бубастис, стелата от Мегидо, не се споменава никакво обсаждане и плячкосване на Йерусалим, описание на каквото имаме в 1 Цар. (гр. и слав. 3 Цар.) 14:25-26; 2 Лето. (гр. и слав. 2 Паралип.) 12:2-9.

²⁹⁰ Finkelstein & Silberman, *The Bible Unearthed*, 2002, pp. 128-145, особено p. 135; Finkelstein & Mazar, *The Quest for historical Israel*, 2007, pp. 101-139;

²⁹¹ Finkelstein & Mazar, *The Quest for historical Israel*, 2007, p. 139.

²⁹² Finkelstein & Silberman, *David and Solomon*, 2006, p. 68; Finkelstein & Silberman, *The Bible Unearthed*, 2002, p. 143. Колегата на Финкелщайн, Амихай Мазар предлага 20 000 души, но подобна оценка е явно преувеличена (Finkelstein & Mazar, *The Quest for historical Israel*, 2007, pp. 104, 134).

²⁹³ 1 Сам. (гр. и слав. 1 Цар.) гл. 16-21.

²⁹⁴ пак там 22:1-2.

²⁹⁵ пак там 23:19.

²⁹⁶ пак там 23:14; 24:1.

²⁹⁷ пак там 23:13-28; 24:1-22; 26:1-25. Разбира се в благочестивата редакция водач на преследвачите е самият Саул, Давид се промъква скришом до него всеки път успешно и вместо да го убие, води с него сантиментални разговори.

²⁹⁸ пак там 25:10.

²⁹⁹ пак там 25:11.

Препитава се като събира принудително „данък спокойствие“ от местните земевладелци: „ето, не навредихме на овчарите ти, които бяха с нас; нито им се изгуби нещо през цялото време когато бяха на Кармел...така че нека придобият моите момци твоето благоволение... моля дай на слугите си и на сина си Давид каквото ти дава ръка“³⁰⁰..Ако пък някой от тях му се опълчи е убиван, имотът му разграбван, а собствената му жена бива отвлечена като наложница на разбойническия главатар (историята за Набал от Маон и съпругата му Абигаил)³⁰¹.

Спрямо лоялните селяни обаче, от които има нужда за осигуряване на убежище и продоволствие за бандата³⁰² Давид е истински закрилник по съвсем прагматични подбуди. Той ги защитава от набезите на грабителите отвън в пограничните области извън закона, където никоя власт не може да се противопостави на нашественици: „след това известиха на Давид като казаха: Ето, филистимците воюват против Кейла и разграбват нивите.... Тогава Давид отиде с мъжете си в Кейла, би се против филистимците, взе добитъка им и ги порази с голямо клане. Така Давид избави жителите на Кейла“³⁰³.

Следващата закономерна стъпка в развитието на успешния разбойник е да се предложи като наемник на някой местен владетел, за да се реинтегрира обратно в обществото от статуса на изгнаник-хабиру. Това наблюдаваме и в настоящия наратив. Давид постъпва на служба не при сънародниците си от израелските племена, а... при един от царете на омразните филистимци – Ахиш (или Анхус³⁰⁴) от Гат, който го прави господар на малък град – Циклаг (Сиклаг)³⁰⁵, подобно на случаите с водачите на хабиру Кудура и Харби-Шипак по-горе. И в новото си амплуа обаче новоизпеченият градоначалник продължава да упражнява привичните си занимания, естествено само спрямо съседите на господаря си от южните райони: "И Давид и мъжете му излязоха, та нападнаха жителите на Гесур, Гезер и амалекитите... до Сур и дори до египетската земя. Давид опустошаваше земята и не оставяше жив ни мъж, ни жена; и грабеше овци, говеда, магарета, камили и дрехи...." ³⁰⁶. Плячката той разпределя между членовете на шайката – „каквото е делът на участващия в боя, такъв ще бъде и делът на седящия при вещите“³⁰⁷, но и използва награбеното за да раздава подкупи на околното население, чиято подкрепа иска да спечели: „когато Давид дойде в Циклаг, изпрати от тази плячка на старейшините на Юда ... във всичките места дето Давид и мъжете му се навъртаха“³⁰⁸. Като наемник участва и във военните походи на своя сюзерен³⁰⁹. Най-сетне, натрупал достатъчно средства от грабежа и осигурил си чрез него и необходимия човешки ресурс, Давид решава да отхвърли и формалната зависимост и вървейки по стъпките на

³⁰⁰ пак там 25:7-8.

³⁰¹ пак там 25:1-42. Разбира се, историята е претърпяла и неизбежната редакторска намеса с цел да се оневини основателят на царство Юдея. Така Набал е представен като държащ се извънмерно арогантно, не бива умъртвен от нападналия го с две трети от хората си Давид, а умира от удар, съпругата му Абигаил става наложница на Давид доброволно и т.н.

³⁰² вж. пак там 21:1-8.

³⁰³ пак там 23:1; 5.

³⁰⁴ Гат (днешният Тел ес Сафи или Тел Цафит) е древен филистимски град, разположен по средата между Йеруслаим и Ашкелон, на границата между крайбрежната низина и района на Юдейските хълмове (Шефела). Името на царя на Гат е близко по звучене до това на Анхиз, бащата на Еней от Омировата Илиада (XX, 239), което придава донякъде вид на автентичност на свързаните с него истории. Друг белег на запазена в разказите достоверност е, че през епохата на разцвет на Юдея, когато най-рано са записани и компилирани тези разкази VII-VI в. пр. н.е. Гат е западнало селище в сянката на съседния Ашдод. Причината е опустошаването на Гат от дамаския цар Хазаел през IX в. пр. н.е. Преди това обаче, именно през XI-X в. пр. н.е., когато са ситуирани легендите около разбойника Давид, Гат е водещ филистимски град-държава с площ от 20-30 хектара (вж. Finkelstein & Mazar, The Quest for historical Israel, 2007, p. 18; 135.

³⁰⁵ пак там 27:1-6.

³⁰⁶ пак там 27:8-9

³⁰⁷ пак там 30:24.

³⁰⁸ пак там 30:26; 31.

³⁰⁹ пак там 28:1-2; 29:1-3;

Азиру и Лабаю, да се обяви за самостоятелен владетел. В резултат е „избран за цар“ от жителите в района на Хеброн³¹⁰, а „неговата шайка става ядро на нарастващата армия на новото царство“³¹¹. Напълно правдоподобна макар и недоказана е възможността утвърждавайки новопридобитото си владение да е воювал именно с Израел, прохождащ като държавност по същото време³¹². Най-сетне успешният лидер на бандитите превзема Йерусалим³¹³, дори в тези смутни времена важен стратегически център в региона и го прави своя столица, полагайки началото на държавата Юдея.

Давид може би не е единственият разбойник в региона, който съумява да достигне до короната през този смутен период. Ако се доверим на друг библейски разказ, основател на сирийската държава Арам-Дамаск е: „Резон, синът на Елиада, който беше побягнал от господаря си Хадад-Езер, цар на Цоба... който като събра около себе си мъже, стана главатар на шайка... и те отидоха в Дамаск и се заселиха там, и царуваха в Дамаск“³¹⁴. Тъй като въпросният Резон е напълно неизвестен за други извори освен Библията, не можем да считаме за напълно потвърдена неговата историчност. Но ако този епизод има реална основа, то основите на една от значимите политически сили в района през X-VIII в. пр. н.е. са положени отново от водач на хабиру.

Друга важна, макар и не изпъкваща на пръв поглед подробност в изложените по-горе разкази е, че като че ли на места в тях терминът евреи (*ibṛîm*) е употребяван не в етнически смисъл на племенна принадлежност, а с добре познатото от много столетия в района социално значение на хабиру. Етническото определение тук винаги е израилтяни, като поне в няколко случая то изглежда разграничено и противопоставено на *ibṛîm*, присъстващи именно като наемници и бивши разбойници:

- „И евреите, които отначало бяха с филистимците и които бяха дошли при тях в лагера от околните местности, те също се отметнаха за да помогнат на израилтяните... също всички мъже от Израел, които се бяха крили в хълмистата земя на Ефраим, като чуха, че филистимците бягат, се втурнаха и те в сражението да ги преследват“³¹⁵.

- „И така филистимците събраха всичките си войски в Афек, а израилтяните разположиха лагера си при извора, който е в Изреел. Филистимците заминаваха със стотиците си и хилядите си войници, а Давид и мъжете му идваха отзад с Ахиш. Тогава филистимските военачалници казаха: Какво търсят тук а тия евреи?“³¹⁶

- В разказ за един успешно потушен бунт срещу Давид, предвождан от Шеба бин Бишри³¹⁷ има многозначителна фраза, която също подчертава разлика между „израилтяни“ (евреи в етнически смисъл) и евреи (хабиру в социален): „тогава Шеба мина през всички племена на Израел, от Абел до Бет Мааха и всички евреи (*qî ḥbrum*) също се събраха заедно и го последваха“³¹⁸. Тук ясно можем да видим как авторът прави разлика между надигналите се еврейски племена и живеещите отделно бегълци хабиру, които „също“ се присъединяват към тях в бунта. Допълнителна подкрепа за този ред на мисли дава и това, че Шеба (Савей) веднъж е определен като „вениаминит“³¹⁹, а

³¹⁰ 2 Сам. (гр. и слав. 2 Цар.) 2:1-7. Хеброн е древен еврейски племенен център в района на Западния бряг на р. Йордан, на 30 км южно от Йерусалим.

³¹¹ Na'aman, Ḥabiru and Hebrews, 1986, p. 281.

³¹² 2 Сам. (гр. и слав. 2 Цар.) 2:8-32; 3:1; 6-39; 4:1-8. Вж. Finkelstein & Silberman, David and Solomon, 2006, p. 65: „възможно е царуванията на Саул и Давид да са се застъпвали“.

³¹³ пак там 5:6-9.

³¹⁴ 1 Цар. (гр. и слав. 3 Цар.) 11:23-24.

³¹⁵ 1 Сам. (гр. и слав. 1 Цар.) 14:21-22

³¹⁶ пак там 29:1-3.

³¹⁷ 2 Сам. (гр. и слав. 2 Цар.) 20:1-22.

³¹⁸ пак там 20:14. В гръцката Септуагинта (LXX) и придържащите се към нея преводи фразата е изопачена с неверен превод: „отбрани момци“.

³¹⁹ Вениаминити или по-точно „Bini-Y(Ḥ)amina (синовете на дясната страна)“ са древен племенен съюз аморити-полуномади. Споменават се още в текстовете от Мари (XIX-XVIII в. пр. н.е. - ARM I, 42, 29; ARM II, 26; ARM XXII, 328, III, 16; A.3080, 21; A.2560, 7 и др.) заедно с Bini-Sim'al („синовете на лявата страна“).

веднъж като излязъл „от хълмистата земя на Ефраим“. Доколкото племенните територии на вениаминитите са разположени на съвсем различно място от тези на ефраимитите³²⁰, съчетавайки двете квалификации можем да реконструираме образа на един беглец (хабиру) от племето Вениамин, който се оттегля в групата си в земите на Ефраим, за да разбойничиства там. Въпросната „хълмиста земя“ на други места в библейските текстове³²¹ е наричана se'irah (горист полупланински терен) – място перфектно за убежище на бандити³²².

Макар в друг случай да имаме наративно приравняване на евреи с израилтяни³²³, приведените пасажии изглеждат далеч по-автентично, а и в останалите случаи, когато се използва от филистимците то звучи като квалификация с обиден оттенък³²⁴:

Не е учудващо, че тази очебийна прилика между образа на основателя на Юдея, Давид и бродягите-разбойници от Бронзовата епоха не остава незабелязана от изследователите. Надав Нааман смята, че „бандите на Йефтай и Давид са били социално идентични с бандите хабиру от второто хилядолетие“³²⁵ и определя справедливо разказите за тях като „най-добрите описания на шайки в цялата литература на древния Близък изток...те рисуват ... появата на бандите, начините им за оцеляване и способа по който те са били ре-интегрирани в ...обществото“³²⁶. Според Израел Финкелщайн и Нейл-Ашер Зилберман „хапиру... помагат да бъде обяснен възходът на Давид до властта по един твърде земен начин“; „описание на възхода на Давид в Първата книга на Самуил съдържа множество характерни паралели с дейността на един типичен вожд на хапиру и неговата бунтовническа шайка“³²⁷. За тях цялата начална част от свързания с него епически цикъл може да бъде наречена „истории за Давид като хапиру“³²⁸.

Разбира се, не можем да твърдим, че изложената реконструкция е доказана в абсолютен смисъл и неподлежаща на критика. Тя обаче е най-логичното заключение в контекста на целия гореизложен

Имената си двете групи носят по географска причина: едните живеят на десния (южен) бряг на р. Ефрат, а другите на левия (северен). Редица големи държавници на Северна Месопотамия произхождат от вениаминитите (техния клан Haddu): Ила-Кабкабу от Терка (средата на XIX в. пр. н.е.), синът му Шамши-Адад I (началото на XVIII в. пр. н.е.), който се възкачва на трона на Асирия и основава династия продължила с наследниците му Ишме-Даган, Мут-Ашкур и Асинум до последната четвърт на века, както и синът му Ясмах Адад, царувал над Мари (първата четвърт на XVIII в. пр. н.е.).

Впоследствие част от вениаминитите се озовава в Палестина, където е абсорбирана в еврейската общност. Изкушаващо е да се предположи, че посоченият за основател на еврейската държавност в Израел Шаул бен Киш (кр. на XI-нач. на X в. пр. н.е.), ако е бил реална историческа личност е избран за цар поради древната владетелска традиция на своето племе. Предполага се, че територията им е била западно т. Йордан, около Гибен и Йерихон.

³²⁰ Ефраим е племе от древноеврейския съюз, с предполагаеми територии на запад от Йордан в централната част на Ханаан и северно от вениаминитите. Техни култови и политически центрове са Бетел („домът на бога Ел“) и Бет-Хорон („домът на бога Хорон“). Дialectът им се различава от този на съседите им (Съд. гл. 12).

³²¹ Съд. 3:26-27; вж. Ис. Нав. 15:10.

³²² Вж. Na'aman, Habiru and Hebrews, 1986, p. 283-285. Нааман дори издига хипотезата, че Шеба бин Бишри е роднина на първия цар на Израел Шаул (Саул) и затова е преследван от новия владетел Давид. Доколкото историчността на Шаул и отношението на основаната от него държавност към Юдея са тема, която не може да стъпи здраво на историческа основа тази част от реконструкцията му следва да се счита за недоказана. Най-вероятно „обединена монархия Израел“ никога не е съществувала. Двете царства Израел и Юдея са се развивали паралелно от самото начало- вж. Finkelstein & Silberman, The Bible Unearthed, 2002, pp. 70, 124, 143-145, 150-168; Finkelstein & Mazar, The Quest for historical Israel, 2007, p. 10-12, 102-103, 107-116.

³²³ 1 Сам. (гр. и слав. 1 Цар.) 4:5-6; 13:2-3.

³²⁴ пак там 4:6; 9; 13:3; 19; 14:11: „ето, евреите излизат от дупките си, където се бяха скрили“; 29:3.

³²⁵ Na'aman, Habiru and Hebrews, 1986, p. 279.

³²⁶ Na'aman, Habiru and Hebrews, 1986, p. 280.

³²⁷ Finkelstein & Silberman, David and Solomon, 2006, p. 46.

³²⁸ Finkelstein & Silberman, David and Solomon, 2006, p. 53.

изворов материал, който демонстрира показателна идентичност както по отношение на социалните реалии, така и на терминологията. Подкрепена е и от доказаната историчност на главния герой. Напротив – опитите на французина Пол Бри чрез изопачена интерпретация да се опитва да поддържа твърдението, че „активността на Давид, доколкото разказът за нея е резултат от обединяването на многобройни традиции, често легендарни, не позволява да се идентифицира Давид като един вожд на хабиру, а и квалификацията *ibri* никога не е използвана директно за него”³²⁹ е просто упражнение по схоластика и напразно търсене на възражения там, където текстът на първоизточниците не им позволява да стъпят на здрава основа.

7. Трансформацията на един социален термин в етноним – еволюция на съдържанието.

Потвърждаването на концепцията за Давид като доказал се лидер на хабиру има и едно изключително важно следствие: тя помага да бъде обяснена трансформацията на социалния термин в етническото самоназвание „евреи”. Дейността на основателя на Юдея протича в район, който съгласно кореспонденцията от Амарна може да се счита за един от традиционните ареали на хабиру, където те се явяват един повече или по-малко постоянен обществено-политически фактор. Можем да приемем, че и името на тези разбойнически банди се е запазило непроменено в речника на местното население през няколкото столетия, отделящи Давид от неговия предшественик в Йерусалим, Лабаю. Неговият успех води до последващо позитивно идеализиране на образа му по модела на Робин Худ, Джеси Джеймс и Панчо Виля³³⁰ – първоначално спонтанно и фолклорно, впоследствие и по административен път от неговите приемници. В резултат на това имаме и трансформация на термина хабиру/евреи от презрително наименование към гордо самоопределение. Разширява се и обхватът му: от шайката и нейния водач през населението на новообразуваното вождество до поданиците на укрепнала държава и в крайна сметка до формирания се в хода на продължителен процес народ.

Освен това тази хипотеза предлага и друго, елегантно и икономично обяснение на два мита, които евреите са считали за част от ранната си история.

От една страна попадането им в сферата на влияние на Асирия довело до безпрецедентен просперитет на Юдея за един кратък период. Впоследствие покоряването ѝ от Нововавилонската империя и депортацията на част от елита са причина за активни контакти между тях и културата на Месопотамия, част от която е и реалитата хабиру. А тя съвпада с тяхното самоназвание, поради което те вероятно спонтанно идентифицират тамошните хабиру от отдавна отминали времена със себе си. Възможно е стремежът да намерят обяснение за такова съвпадение да е довел до убеждението за етническа приемственост, а то от своя страна да е допринесло за появата на легендата за „Авраам евреина”, скитащ заедно с клана си от Шумер през Сирия до Палестина³³¹ – все области с отбелязано активно участие на хабиру в местните събития.

От друга страна Юдея както в периода на своята независимост, така и като подчинена провинция е поддържала интензивни връзки и с Египет. През нейните земи минават походите на фараоните Тахарка³³² и Нехо II³³³, които се опитват да възвърнат миналото величие на страната си и нейните

³²⁹ Bry, Les „Hébreux”, 2008, p. 58.

³³⁰ Finkelstein & Silberman, David and Solomon, 2006, p. 32.

³³¹ Бит. гл. 11-14.

³³² Тахарка (690-664 г. пр. н.е.) е египетски фараон от XXV династия (744-656 г. пр. н.е.) на Третия преходен период. Династията е от нубийски произход, обединява временно Египет и родината си – царството Куш в северен Судан. Тахарка се опитва да присъедини отново Палестина към египетската сфера на влияние, за което воюва с асирийския цар Асархадон (680-669 г. пр. н.е.). Претърпява поражение от него, като асирийците нахлуват в Египет, завоюват Делтата и стигат до Мемфис. В Библията е споменат като „етиопският цар Тирхак (2 Цар. (гр. и слав. 4 Цар.) 19:9; Ис. 37:9).

³³³ Нехо II (610-595 г. пр. н.е.) е фараон от XXVI египетска династия (664-525 г. пр. н.е.). За да обезопаси Египет, помага на Асирия, срещу Нововавилонското царство. При похода си през Палестина е пресрещнат от претендиращия за обединител на страната юдейски цар Йосия (640/639-609 г. пр. н.е.). В

бивши азиатски владения. Впоследствие наемници от Леванта са включвани в гарнизоните по южната граница на страната с Нубия, например в Елефантина³³⁴ още от Саиската епоха³³⁵. Египетските исторически записи също споменават хапиру, така че както самите евреи, така и египтяните се изправят пред нуждата да обяснят сходството в имената. Най-лесно и спонтанно това става по описания вече по-горе начин и така се ражда невярното убеждение, че предците на евреите са същите хапиру, които са мъкнели каменни блокове за фараоните от Новото царство. Последвалата необходимост да се обясни актуалното местообитание на набедените за техни потомци се слива с египетския наратив за прогонването на азиатците-хиксози и така се ражда величествената фантазия за „изхода от Египет“, която както доказва³³⁶ Доналд Редфорд³³⁷, е записана и най-вероятно съчинена в далеч по-късни времена. Дори да не са единственото, цялостно и изчерпателно обяснение легендите, изброените фактори със сигурност са част от него.

Именно тези два мита формират основа за самосъзнанието за един народ, който носи с достойнство името „скитници бандити“, отличава се с твърдоглава привързаност към националните си традиции и маниакална убеденост в собствената си изключителност. В крайна сметка това е успешната еволюционна рецепта за идеология, подобна на заразителен вирус. С нея той съумява въпреки историческите превратности не само да се съхрани и да надживее далеч по-могъщите си и многобройни съседи. Този народ съумява не само да накара милиарди хора по света да го смятат за избран от вселенско божество. Те дори започват да възприемат основалия първата му държава безцеремонен преуспял главорез за велик завоевател, образцов владетел, благочестив праведник и божествен любимец.

жестоката битка при Мегидо (609 г. пр. н.е.) юдеите са тотално разбити, Йосия е убит, а градът завинаги остава в историята на религиите, давайки й понятието Армагедон (har Megido – “хълмовете на Мегидо”). След като е победен от Навуходоносор II (605-552 г. пр. н.е.) при Кархемъш (605 г. пр. н.е.), Нехо се оттегля от района, осигурил временно безопасността и мира на Египет. Поддържаща дружески отношения с гръцките полиси, разчита в походите си основно на техни наемници, както и на финикийския флот. По негово време финикийски моряци на служба при него извършват епично тригодишно плаване около Африка (Херодот, История, IV, 42). Библейските разкази с негово участие за събитията касаещи Юдея са в 2 Цар. (гр. и слав. 4 Цар.) 23:29-30; 2 Летоп. (гр. и слав. 2 Паралип.) 35:20-25.

³³⁴ Елефантина или Елефантине (др. ег. Абу – столица на нома Та-Сети, дн. Гезирет-Асуан в чертите на гр. Асуан) е остров непосредствено след първите прагове на р. Нил с едноименен град. Там в епохата на персийското владичество (VI-IV в. пр. н.е.), а възможно и отпреди това има наемнен гарнизон от евреи и арамеи. Тяхната локална общност е оставила е значителен брой писмени паметници върху папирус, най-вече лична и официална кореспонденция. Местните евреи също са почитатели на Яхве (YHWH, локално произношение Яху) и поддържат активна връзка с Йерусалимския храм, въпреки, че имат свой собствен. Те обаче не са така засегнати от пуристките монотеистични реформи и наред с него почитат съгласно стародавната народна традиция и други божества: неговата богиня-съпруга Анат-Яху, Бетел, Анатбетел. По темата вж. Bezalel Porten - The Elephantine Papyri in English Three Millennia of Cross-Cultural Continuity and Change, Leiden- Boston- Köln, E.J. Brill, 1996.

³³⁵ Саиска епоха е алтернативно название за управлението на XXVI династия по името на столицата – града Саис (др. ег. Зау) в Делтата на Нил. Наричана е още Саиски Ренесанс, тъй като освен с последните опити да бъде възстановена империята в Азия е свързана с творческо пресъздаване на древните образци в литературата, изкуството, религията и обществения живот.

³³⁶ Редфорд демонстрира, че ономастиката, топонимията и описваните в историята за Йосиф (Бит. гл. 37-41) реалии касаещи Египет съответстват не на обстановката през епохата на Новото царство след прогонването на хиксосите (XV-XIII в. пр. н.е.), а на далеч по-късната Саиска епоха (VII-VI в. пр. н.е.), когато Юдея вече е отдавна утвърдена държава. Самата основна сюжетна линия напомня късноегипетските литературни образци: вж. Redford, A study of the story of Joseph, 1970, pp. 192-195, 197, 199, 200-208, 225-231, 235, 238-243, като заключението е: „наличните към момента доказателства обвързват фона на историята за Йосиф към Саискния период“ (пак там, р. 243).

³³⁷ Доналд Брюс Редфорд (р. 1934 г.) е канадски египтолог и археолог, професор в Пенсилванския университет (САЩ). Ръководи важни разкопки в Карнак и Мендес. Специалист по взаимоотношенията между Египет и Леванта в древността.

Давид вероятно не е бил толкова талантлив държавник като Азиру, нито достига приживе мащабите на неговите операции и значимостта му в международните отношения. Но на него и на делото му по ирония на историческите обстоятелства е отредено да пребъдат и да се превърнат в част от културното наследство на глобалната цивилизация.

СЪКРАЩЕНИЯ:

AB: Assyriologische Bibliothek (Leipzig 1881 -1933); NF = Neue Folge, 1-2 (1933)
ABoT: K. Balkan, Ankara Arkeoloji Müzesinde bulunan Bogazköy Tabletleri (Bogazköy Tablets in the Archaeological Museum in Ankara, Istanbul 1948)
ANET: J. B. Prichard, Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament (Princeton 1950- 1 ed.; 1955- 2-ed.; 1969-3- 3 ed.)
ARAB: D. D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia (Chicago 1926/27)
ARM: Archives royales de Mari (Paris 1949 ff.)
ARMT: Archives royales de Mari, traduction (Paris 1950 ff.)
BASOR: Bulletin of the American Schools of Oriental Research (New Haven 1919 ff.)
BE: The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania (Philadelphia 1893 ff.)
BIN: Babylonian Inscriptions in the Collection of J. B. Nies (New Haven 1917 ff.)
BM: Museum siglum of the British Museum, London
C: Museum siglum Chicago Oriental Institute
COS : W. W. Hallo and K. Lawson Younger, The Context of Scripture, 3 vols. (Brill 1997, 2000, 2002)
CTH: E. Laroche, Catalogue des textes hittites (Paris, 1971)
EA : J. A. Knudtzon, Die El-Amarna-Tafeln (= VAB II, Leipzig 1915)
HSS: Harvard Semitic Series (New Haven, 1978 ff)
HT : L.W. King, Hittite Texts in the Cuneiform Character from Tablets in the British Museum (London 1920)
Iraq : Iraq (British School of Archaeology in Iraq) (London 1934 ff.)
ITT (aka FYI) : Inventaire des tablettes de Tello
JEN : Joint Expedition with the Iraq Museum at Nuzi (= Publications of the Baghdad School. Texts, 1-6, Paris/Philadelphia 1927-1939)
K : Museum siglum of the British Museum in London (Kuyunjik)
KAV: Otto Schroeder - Keilschrifttexte aus Assur, Verschiedenen Inhalts, Leipzig, J.P. Hinrichsche Buchhandlung, 1920
KBo. : Keilschrifttexte aus Boghazköi (Bd. 1-22 in WVDOG, Leipzig/Berlin 1916 ff.)
KRI: Kenneth A. Kitchen - Ramesside Inscriptions. Historical and Biographical (Oxford, 1975-1990)
KRIT: Kenneth A. Kitchen - Ramesside Inscriptions. Translated and Annotated (Oxford, 1993 ff)
KTU : M. Dietrich/ O. Loretz/ J. Sanmartín, Die keil-alphabetischen Texte aus Ugarit (= AOAT 24/1, 1976)
KUB : Keilschrifturkunden aus Boghazköi (Berlin 1921 ff.)
LAPO : Littératures anciennes du Proche-Orient (Paris, Les Éditions du Cerf, 1967 ff)
MIFAO: Les Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale [Le Caire, 1902 ff]
MSL: Materialien zum sumerischen Lexicon (Roma: Scripta pontificii instituti biblici, 1937ff.). From 1970: Materials for the Sumerian Lexicon (Roma: Scripta pontificii instituti biblici, 1970ff.).
MVAG (aka MVAeG) : Mitteilungen der Vorderasiatischen (ab 1922: Vorderasiatisch-Agyptischen) Gesellschaft (Berlin/Leipzig 1896 ff.)
OBI: Hermann Volrath Hilprecht, Old Babylonian Inscriptions, chiefly from Nippur, Philadelphia, 1983 [American Philosophical Society Transactions, new ser. v. 18, pt. 1, 4; The Babylonian expedition of the University of Pennsylvania; Series A: Cuneiform texts ; v. 1]
OIP : Oriental Institute Publications (Chicago 1924 ff.)

PAM: Museum siglum of the Palestine Archaeological Museum, Jerusalem
 Paus. Descr. : Павзаний, Описание на Елада
 PBS : University of Pennsylvania, Publications of the Babylonian Section (Philadelphia 1911 ff.)
 pHarris: Collection siglum of the papyri collected by Anthony Charles Harris (1790–1869) and bought after his death by the British Museum.
 Philostr. Vit. Apoll. : Филострат, Животът на Аполоний от Тиана
 pLeiden: Siglum designation of a papyrus in the Leiden Museum collection
 PRU : Palais royal d'Ugarit. Mission de Ras Shamra (Paris 1956 ff.)
 Pseud.-Luc. Philopatr: Псевдо-Лукиан, Филопатрида
 pTurin: Siglum designation of a papyrus in the Turin Museum collection
 R : H. Rawlinson et al., The Cuneiform Inscriptions of Western Asia, I-V (London 1861-1909); обичайно в научната литература тук номерът на тома се цитира преди буквената референция, напр: I R = vol. 1 (1861); III R= vol. 3 (1870)
 RA : Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale (Paris 1886 ff.)
 RINAP : The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period (Winona Lake, Eisenbrauns, 2011 ff)
 RS : Museum siglum of the Louvre and Damascus (Ras Shamra)
 SMN : Museum siglum of the Semitic Museum of the Harvard University (Nuzi Tablets) Hhāū ArOr: Archiv Orientalni (Prague)
 Syria : Syria. Revue d'art oriental et d'archéologie (Paris 1920 ff.)
 TAD : B. Porten and A. Yardeni, Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt
 TCS : Texts from Cuneiform Sources (New York 1966 ff.)
 TT: Tomb designation for Theban Necropolis (New Kingdom).
 Urk: Urkunden des ägyptischen Altertums (Leipzig et al., 1932-1961)
 VAT : Museum siglum of the Vorderasiatisches Museum, Berlin (Vorderasiatische Abteilung. Tontafeln)
 YOS : Yale Oriental Series, Babylonian Texts (New Haven (CU) , 1915 ff.)
 Бит.: Библия, Стар Завет, кн. Битие – първа книга на Тората (Петокнижието), приписвана на Моисей
 Втор.: Библия, Стар Завет, кн. Второзаконие – пета книга на Тората (Петокнижието)
 Деян.: книга Деяния на апостолите в Новия завет на християнската Библия
 Езр.: Библия, Стар Завет, кн. на Ездра – част от раздел Кетувим (Писания) в еврейската Библия
 Изх.: Библия, Стар Завет, кн. Изход – втора книга на Тората (Петокнижието)
 Ис.: Библия, Стар Завет, книга приписвана на пророка Исаия; – част от раздела Невиим
 Ис. Нав.: Библия, Стар Завет, книга приписвана на пророка Исус Навин (Йешуа бин Нун); – част от раздела Невиим Ришоним (Ранни пророци) в еврейската Библия
 Йерем.: Библия, Стар Завет, книга приписвана на пророка Йеремиа – част от раздела Невиим Ахароним (Късни пророци)
 Йон.: Библия, Стар Завет, книга приписвана на пророка Йона – част от раздела Невиим Трей Асар (Дванадесетте „малки“ пророци) в еврейската Библия, където всички те се считат за една книга
 Лев.: Библия, Стар Завет, кн. Левит– трета книга на Тората (Петокнижието)
 Летоп.: Библия, Стар Завет, книги Летописи (или Хрон. Хроники); в гръцките и славянски преводи на Библията са наречени Паралипоменон (Пар., букв. „пропуснато“); при евреите формират една единствена книга
 Сам.: Библия, Стар Завет, книги на Самуил, съответстват на 1 и 2 книги на Царете в християнската традиция, част от раздела Невиим Ришоним
 Неем.: Библия, Стар Завет, кн. на Неемия – част от раздел Кетувим, до XVI в. едно цяло с книгата на Ездра
 Софон.: Библия, Стар Завет, книга приписвана на пророка Софония – част от раздела Невиим Трей Асар
 Съд.: Библия, Стар Завет, кн. Съдии на Израел – част от раздела Невиим Ришоним
 Цар.: Библия, Стар Завет, книги на Царете; у евреите книги 1 и 2 Цар. се наричат книги 1 и 2 на Самуил, а 1 и 2 Цар. съответстват на книги 3 и 4 Цар. в християнската традиция
 Числ.: Библия, Стар Завет, кн. Числа – четвърта книга на Тората (Петокнижието)

ЛИТЕРАТУРА

КНИГИ

1. Allbright, William Foxwell - From Stone Age to Christianity: Monotheism and the historical process, Baltimore, John Hopkins Press, 1940
2. Athas, George - The Tel Dan Inscription: A Reappraisal And a New Interpretation, London-New York, Sheffield Academic Press, 2003
3. Biblia Hebraica Stuttgartensia (5 editio, ediderunt K. Elliger, W. Rudolph), Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1997
4. Birch, Samuel O. - Facsimile of an Egyptian Hieratic papyrus of the reign of Ramses III, now in the British Museum, London, British Museum, 1876
5. Black, Jeremy, Andrew George, Nicholas Postgate (eds.) - A concise dictionary of Akkadian, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2000
6. Böhl, Franz - Kanaanäer und Hebräer : Untersuchungen zur Vorgeschichte des Volkstums und der Religion Israels auf dem Boden Kanaans, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1911
7. Breasted, James Henry - Ancient Records of Egypt: Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest. Volume II. The Eighteenth dynasty / Volume III. The Nineteenth dynasty, Chicago(IL), University of Chicago Press, 1906
8. Bryce, Trevor - The Kingdom of the Hittites, Oxford, Oxford University Press, 2005
9. Bryce, Trevor - The Routledge Handbook of The Peoples and Places of Ancient Western Asia, London-New York, Routledge, 2009
10. Cambridge Ancient History, vol. II, part 1. The Middle East and the Aegean region (c. 1800- 1380 BC) , Cambridge, Cambridge University Press, 2006 (eds: Iorwerth Eiddon Stephen Edwards, Cyril John Gadd, Nicholas Geoffrey Lemprière Hammond, E. Sollberger)
11. Caminos, Ricardo A. - Late Egyptian Miscellanies, London, Oxford University Press - Geoffrey Cumberlege, 1954
12. Chabas, François - Mélanges égyptologiques, comprenant onze dissertations sur differents sujets, Chalon-sur-Saone - Paris, J. Dejeussieu - Benjamin Duprat, 1862 [Les Hebreux en Egypte, pp 42-54]
13. Couyat Jules, Pierre Montet - Les inscriptions hiéroglyphiques et hiératiques du Ouâdi Hammâmât [MIFAO 34], Le caire, Institut français d'archéologie orientale, 1912
14. Davies, David Peter - The taking of Joppa, Durham, Durham University, 2003 [M.Phil. thesis in Archaeology]
15. Delitzsch, Friedrich - Sumerisches Glossar, Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1914
16. Dever, William G. - Who were the early Israelites and where did they come from?, Grand Rapids (MI), William B. Eerdmans Publishing Company, 2008
17. Finkelstein, Israel, Neil Asher Silberman - The Bible Unearthed. Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Text, New York, Touchstone- Simon & Shuster, 2002
18. Finkelstein, Israel, Neil Asher Silberman - David and Solomon: In Search of the Bible's Sacred Kings and the Roots of the Western Tradition, New York - London - Toronto - Sidney, Free Press, 2007
19. Finkelstein, Israel, Amihai Mazar - The Quest for the Historical Israel: Debating Archaeology and the History of Early Israel, Leiden-Boston, Brill, 2007
20. Foxvog, Daniel A. - Elementary Sumerian Glossary, Los Angeles., Cuneiform Digital Library Initiative - UCLA, 2010 https://cdli.ucla.edu/pubs/cdlp/cdlp0003_20160104.pdf
21. Gardiner, Alan H. - Ancient Egyptian Onomastica. Text, Volume I, Oxford, Oxford University Press, 1947
22. Halloran, John A. - Sumerian Lexicon, Los Angeles, Sumerian Language Page, 2018 [version 3.0 <https://www.sumerian.org/sumerian.pdf>]
23. Hebrew-English Interlinear ESV Old Testament: Biblia Hebraica Stuttgartensia (BHS) and English Standard Version, Wheaton (IL), Crossway, 2013

24. Helck, Wolfgang, Eberhard Otto, Wolfhart Westendorf - Lexikon der Ägyptologie - Band I (A - Ernte); Band II (Erntefest - Hodjedef), Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1975; 1977
25. Hogan, Peter & Tara - Sumerian Cuneiform English Dictionary MUGSAR (<http://mugsarsumerian.com/default.htm>]
26. Jirku, Anton - Die Hauptprobleme der Anfangsgeschichte Israels, Gütersloh, C. Bertelsmann, 1918
27. Kitchen, Kenneth A. - Ramesside Inscriptions, Historical and Biographical. Volume I. Ramesses I, Sethos I, and Contemporaries / Volume IV. Merenptah and the Late Nineteenth Dynasty/ 1983, Volume VI. Ramesses IV to XI and contemporaries, Oxford, B.H. Blackwell Ltd., 1975, 1983
28. Kitchen, Kenneth A. - Ramesside Inscriptions, Translated and Annotated. Translations. Volume I. Ramesses I, Sethos I, and Contemporaries/ Volume IV. Merenptah and the Late Nineteenth Dynasty, Oxford-Cambridge (MA), Blackwell Publishers, 1993, 2003
29. Kittel, Rudolf - Geschichte des Volkes Israel: I Band, Gotha, Leopold Klotz Verlag, 1923
30. Lemche, Niels Peter - Early Israel, Leiden, E. J. Brill, 1985
31. Lemche, Niels Peter - Historical dictionary of Ancient Israel, Lanham (MA), Scarecrow Press, 2004
32. Loretz, Oswald - Habiru-Hebräer. Eine sozio-linguistische Studie über die Herkunft des Gentiliziums 'ibrî vom Appellativum ḥabiru, Berlin-New York, Walter de Gruyter, 1984
33. Montet, Pierre - L'Egypte et la Bible, Neuchatel, Delachaux Et Niestlé, 1959, Neuchatel, Delachaux Et Niestlé, 1959
34. Moran, William L. - The Amarna Letters, edited and translated, Baltimore (MD), John Hopkins University Press, 1992
35. Pritchard James B. - Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament, Princeton (NJ), Princeton University Press, 1969 [3-rd edition with supplement]
36. Rainey Anson F., William M. Schniedewind, Zipora Cochavi-Rainey - The El-Amarna correspondence : a new edition of the cuneiform letters from the site of El-Amarna based on collations of all extant tablets. Volume 1-2, Leiden-Boston, Brill, 2015
37. Redford Donald B. - A Study of the Biblical Story of Joseph (Genesis 37-50) (Supplements to Vetus Testamentum, Vol. XX), Leiden, E.J. Brill, 1970
38. Strong, James - The exhaustive concordance of the Bible: showing every word of the text of the common English version of the canonical books, and every occurrence of each word in regular order; together with A comparative concordance of the authorized and revised versions, including the American variations; also brief dictionaries of the Hebrew and Greek words of the original, with references to English words, New York, Eaton & Mains / Cincinnati, Jennings & Graham, 1890
39. Tadmor, Hayim, Shigeo Yamada - The Royal Inscriptions of Tiglath-pileser III, King of Assyria (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), Winona Lake (IN), Eisenbrauns, 2011
- Thompson, Thomas L. - The Mythic Past: Biblical Archaeology And The Myth Of Israel, New York, Basic Books, 1999
40. Toorn, Karen van der - Family Religion in Babylonia, Ugarit and Israel: Continuity and Changes in the Forms of Religious Life, Leiden - New York, Köln, E.J. Brill, 1996
41. Vaux, Roland de - Historia Antigua de Israel. Tomo I: Desde los origenes a la entrada en Canaan, Madrid, Ediciones Cristianidad, 1975
41. Weippert, Manfred - The Settlement of the Israelite Tribes in Palestine. A critical survey of recent scholarly debate, London-Edinburgh, Allenson-Breckinridge Books, 1971
42. Young, Gordon D. (ed.) - Ugarit in Retrospect: Fifty Years of Ugarit and Ugaritic, Winona Lake (Indiana), Eisenbrauns, 1981 (The proceedings of the international symposium commemorating the 50th anniversary of the discovery of Ras Shamra-Ugarit, held at Madison, Wisconsin, under the auspices of the Middle West Branch of the American Oriental Society, February, 1979)
43. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Том 1: Месопотамия/ Том 2: Передняя Азия, Египет, Москва, Наука, 1983 -1988 (ред. И. М. Дьяконов, Г. М. Бонгард-Левин)

СТАТИИ

1. Albright, William Foxwell – Review of Die Wanderungen der Hebräer im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr by Anton Jirku [Journal of the American Oriental Society Vol. 48 (1928), pp. 183-185]
2. Albright, William Foxwell - The Smaller Beth-Shan Stele of Sethos I (1309-1290 B. C.) [Bulletin of the American Schools of Oriental Research, No. 125 (Feb., 1952), pp. 24-32]
3. Borger, Riecke - Das Problem der 'apīru („Ḥabiru“) [Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins (1953-), Bd. 74, H. 2 (1958), pp. 121-132]
4. Bottero, Jean – Ḥabiru [Erich Ebeling, Bruno Meissner (begr.) - Reallexikon der Assyriologie. Band IV (Ḥa-a-a - Hystaspes), Berlin - New York, Walter de Gruyter, 1972-1975, ss. 14-27]
5. Bry, Paul - Les „Hébreux“ dans la Bible : ibrīm et habiru [Semitica et Classica, 1 / 2008, p. 39-60]
- Bryce, Trevor R. - Tette and the Rebellions in Nuhasi [Anatolian Studies, Volume 38, December 1988, pp. 21 - 28]
6. Chiera, Edward - Ḥabiru and Hebrews [The American Journal of Semitic Languages and Literatures Vol. 49, No. 2 (Jan., 1933), pp. 115-124]
7. Dhorme, Édouard - Les Habirou et les Hébreux [Revue Historique, T. 211, Fasc. 2 (1954), pp. 256-264]
- Feldman, Michal, Daniel M. Master, Raffaella A. Bianco, Marta Burri, Philipp W. Stockhammer, Alissa Mitnik, Adam J. Aja, Choongwon Jeong, Johannes Krause - Ancient DNA sheds light on the genetic origins of early Iron Age Philistines [Science Advances 03 Jul 2019: Vol. 5, no. 7; pp. 1-11; eaax0061: <https://advances.sciencemag.org/content/5/7/eaax0061>]
8. Gmirkin, Russell - Tools slippage and the Tel Dan inscription [Scandinavian Journal of the Old Testament: An International Journal of Nordic Theology, 16/2 (2002), pp. 293-302]
9. Goetze, Albrecht - The City Khalbi and the Khapiru People [Bulletin of the American Schools of Oriental Research, No. 79 (Oct., 1940), pp. 32-34]
10. Guillaume, A. - The Ḥabiru, the Hebrews, and the Arabs [Palestine Exploration Quarterly, 78:2 (1946); pp. 64-85]
11. Gustavs, Arnold - Der Gott Habiru in Kerkuk [Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft, Volume 58, Issue 1-2 (1941); ss. 158-159]
12. Jack, J. W. - New Light on the Habiru-Hebrew Question [Palestine Exploration Quarterly, 72:3 (1940), pp. 95-115]
13. Langdon, Stephen H. - The Habiru and the Hebrews: New Material in the Problem [The Expository Times, Volume 31.7 (April 1920): pp. 324-329]
14. Lemche, Niels Peter - 'Hebrew' as a national name for Israel [Studia Theologica - Nordic Journal of Theology, 33:1 (1979), pp. 1-23]
15. Lewy, Julius - Ḥabirū and Hebrews [Hebrew Union College Annual, Vol. 14 (1939), pp. 587-623]
16. Na'aman, Nadav - Ḥabiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere [Journal of Near Eastern Studies, Vol. 45, No. 4 (Oct., 1986), pp. 271-288]
17. Novak, Mirko – The chronology of the Royal palace of Qatna [Ägypten und Levante 14, 2004, ss. 299–317]
18. Rainey, Anson F. - Review of Habiru-Hebräer, Eine sozio-linguistische Studie über die Herkunft des Gentiliziums 'ibrī vom Appellativum ḥabiru by Oswald Loretz [Journal of the American Oriental Society, Vol. 107, No. 3 (Jul. - Sep., 1987), pp. 539-541]
19. Rainey, Anson F. - Review of Redating the Exodus and Conquest (Journal for the Study of Old Testament Supplement Series 5) by John J. Bimson [Israel Exploration Journal, Vol. 30, No. 3/4 (1980), pp. 249-251]
20. Rainey, Anson F. – Shasu or habiru - Who Were the Early Israelites? [Biblical Archaeological Review 34/ 6, Nov/Dec 2008, pp. 51-55]
21. Säve-Söderbergh, Torgny - The 'prw as Vintagers in Egypt [Orientalia Suecana [ed. Eric Gren], vol. I, fasc. 1/2, 1952, pp. 5-14]
22. Tadmor, Hayim - The Historical Inscriptions of Adad-Nirari III [Iraq, Vol. 35, No. 2 (Autumn, 1973), pp. 141-150]

23. Wilson, John A. - The Eperu of the Egyptian Inscriptions [The American Journal of Semitic Languages and Literatures, Vol. 49, No. 4 (Jul., 1933), pp. 275-280]
24. Zadok, Ran - Review of The Habiru prism of King Tunip-Teššup of Tikunani. (= Documenta Asiana. Collana di Studisull'Anatolia e l'Asia Anteriore antica diretta da Mario Salvini, III (volume editor Neda Parmegiani)) by Mirjo Salvini [Archiv für Orientforschung, Bd. 46/47 (1999/2000), pp. 351-358]

ЕЛЕКТРОННИ РЕСУРСИ:

1. Abbreviations for Assyriology in Library of knowledge of the Cuneiform Digital Library Initiative (Oxford Univeristy): http://cdli.ox.ac.uk/wiki/abbreviations_for_assyriology
2. The Electronic Idrimi : <http://oracc.museum.upenn.edu/aemw/alalakh/idrimi/index.html>
3. Mechon Mamre Electronic Hebrew-English Bible: <https://www.mechon-mamre.org/p/pt/pt00.htm>
4. Wikipedia – The Free Encyclopedia: <https://www.wikipedia.org/>
5. Библия БГ: <https://biblia.bg/>
6. Синодална Библия: <https://dveri.bg/bible/>